

WO'ZBEKSTAN RESPUBLIKASI' JOQARI'
HA'M WORTA ARNAWLI' BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI
QARAQALPAQ MA'MLEKETLIK UNIVERSITETI

MAGISTRATURA BO'LIMI

Qol jazba huqi'qi'nda

QARAQALPAQ A'DEBIYAT TARIYXI' HA'M FOLKLORI' KAFEDRASI'

Koshkinbaeva Elmira

«Berdaqtani'w ilimi tariyxi'na qi'sqasha sholi'w»

temasi'ndag'i' magistrlik dissertaciya

JAQLAWG'A RUXSAT BERILDI:

Magistratura bo'limi

basli'g'i':

yu.i.k.doc. A.Gulimov

Kafedra basli'g'i':

f.i.k. J.Nizamatdinov

Ilimiy basshi':

f.i.k. P. Allamberganova

No'kis – 2012

Mazmuni'

Kirisiw.....	3-6
I Bap. Berdaqtani'w ilimi tariyxi'na qi'sqasha sholi'w	
1.1. Berdaqti' izertlew din' baslani'wi' ha'm qa'liplesiwi.....	7-14
1.2. 1960-80-ji'llarda Berdaqti'n' izertleniwi.....	15-22
II Bap. G'a'rezsizlik ji'llari'nda Berdaq miyrasi'ni'n' izertleniw bag'darlari' (1990-ji'llar)	
2.1. 1990-ji'llardag'i' tariyxi'y, siyasiy-ja'miyetlik wo'zgerisler ha'm Berdaqti' izertlew din' jan'a talaplari'.....	23-27
2.2. Berdaq miyrasi'n izertlewde jan'a bag'darlardi'n' payda boli'wi'.....	28- 43
2.3. Berdaq shi'g'armalari' tariyxi'y, ja'miyetlik ha'm filosofiyali'q ilimler na'zerinde.....	44-52
III Bap. 2000-ji'llarda Berdaq poeziyasi'ni'n' jan'a aspektlerde u'yreniliwi	
3.1. Berdaq lirikasi'ni'n' janrli'q wo'zgesheliklerinin' u'yreniliwi.....	53-58
3.2. Berdaqti'n' epikali'q shi'g'armalari'ni'n' jan'asha izertleniwi.....	59-68
3.3. Berdaq poeziyasi'ni'n' ha'r qi'yli' aspektlerde u'yreniliwi.....	69-77
Juwmaqlaw.....	78-81
Paydalani'lg'an a'debiyatlar.....	82-87
Berdaq haqqi'nda ilimiy materiallardi'n' bibliografiyalig' ko'rsetkishi.....	88-107

KIRISIW

G`a`rezsizlik ji`llari` xalqi`mi`zdi`n` woy-pikirin, ruwxı`y du`nyasin da`wir talaplari`na juwap beretug`i`n jan`a jo`nelislerge bag`darlaw, a`sirese jas a`wladti` jan`a ma`nawiy ruwxta ta`rbiyalaw ma`mleketlik siyosat da`rejesine ko`teriledi. Ha`zirgi jaslardi` joqari` ma`nawiy ruwxta ta`rbiyalawdi`n` na`tiyjeli tu`rlerinin` biri- bul jaslar sana-sezimine, ruwxı`y turmi`si`na ko`rkem a`debiyat jetiskenliklerin, soni`n` ishinde wo`tmish ma`deniyati` ha`m a`debiyati`ni`n` klasikaliq u`lgilerin sin`diriw boli`p tabi`ladi`. Sebebi, Wo`zbekstan Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovti`n` duri`s ko`rsetkenindey “Wo`z tariyxı`n bilmeytug`i`n, keshegi ku`nin umi`tqan millettin` keleshegi joq.”¹ Wolay bolsa, wo`tmish ma`deniyati`ni`n` ha`m a`debiyati`ni`n` jetiskenliklerin bu`gingi ku`n talaplari`mi`zg`a jarati`w, woni`n` klasiklerin bu`gingi ku`n ko`zqaraslari`nan u`yreniw g`a`rezsizlik da`wirimizdegi ruwxı`y turmi`s talaplari`nan boli`p tabi`ladi`. Joqari`dag`i` keltirilgen ko`zqarastan janbasi`p qaraqalpaq a`debiyatshi` ali`mlari` g`a`rezsizlik ji`llari` wo`tmishtegi a`debiyati`mi`zdi`, a`sirese XIX-XX a`sir qaraqalpaq a`debiyati`ni`n` Jiyen ji`raw, Ku`nxoja, Berdaq ,A`jiniyaz, Wo`tesh shayi`rlardi`n` a`debiy miyraslari`n u`yreniwde bir qansha jumi`slar islendi. Bul ji`llari` soni`n` ishinde Berdaq miyraslari`n jan`asha u`yreniw ma`selesi boyi`nsha a`dewir jumi`slar islendi. Yeger de buri`ng`i` da`wirlerde Berdaq do`retiwshiligi tiykari`nan a`debiy, tariyxı`y-filologiyali`q aspektlerde izertlengen bolsa, g`a`rezsizlik da`wirinde Berdaq miyrasi`ni`n` ilimiy-teoriyali`q ta`replerine, woni`n` poetikali`q ma`selerine ko`birek di`qqat bezele basladi`. Wolardan belgili a`debiyatshi` uzaq ji`llar Berdaq do`retiwshiligin ha`r ta`repleme izertlegen filologiya ilimlerinin` doktori` Aydar Murtazaevti`n` miynetlerin atap wo`tiw wori`nli`. Wol Berdaq miyraslari` haqqi`nda ko`p g`ana maqalalar ja`riyalaw menen birge “Berdaq shi`g`armalari`nda zamanago`ylik ha`m sheberlik” (No`kis, 1993) degen atamada monografiyali`q izertlew jumi`si`n ju`rgizdi, sonday-aq, 1994-ji`l «Berdaqti`n` sheberligi» degen temada doktorli`q dissertaciya jaqladi`. Bul miynetlerde wol Berdaq poeziyasi`nda sheberlik ma`selelerine basli` kewil bo`ldi. Berdaqti`n` syujet quri`w, kompoziciyali`q sheberligi, sonday-aq, woni`n` bul ko`rkemligi, mu`mkinshiliklerin sheber paydalani`wi` so`z yetiledi.

¹ Каримов.И.А Юксак манавият- енгилмас куч. Тошкент, 2008, 4-бет.

Sunday-aq, filologiya iliminin` doktori`, professor A.Paxratdinov ta 1980-90-jillari` Berdaq do`retiwshiligin u`yreniw boyi`nsha bir qansha wo`nimli jumi`slar ali`p bardi`. Woni`n` «Berdaq shayi`rdi`n` da`stanli`q shi`g`armalari`» (No`kis,1987) degen monografiyasi`nda Berdaqti`n` epikali`q shi`g`armalari`ni`n` jazi`li`w, basi`p shi`g`ari`li`w tariyxı, sonday-aq, ideya-tematikali`q mazmunı haqqi`nda so`z yetiledi. Berdaqti`n` «Amangeldi», «Aqmaq patsha», «Shejire», «Xorezm», «Kulen boli`s» h.t.b da`stanlari`n tallaw ju`rgizedi. Usi` avtordi`n` «Berdaq shayi`r tvorchestvosi`ni`n` ji`ynali`w , basi`p shi`g`ari`li`w ha`m izertleniw tariyxı`nan» (No`kis, 1990) kitabi`nda Berdaq miyrasi`ni`n` u`yreniliw tariyxı`n sa`wlelendiredi.

Sunday-aq, g`a`rezsizlik ji`llari` Berdaq shayi`rdi`n` tekstologiyali`q jaqtan izertlew boyi`nsha da belgili da`rejede jumi`slar ali`p bari`ldi`. Wolardan Hamidovti`n` «Shi`g`i`s jazba derekleri ha`m XIX a`sir qaraqalpaq shayi`rlari`» (No`kis,1991) monografiyasi`n, Q.Bayniyazovti`n`, A.Karimovti`n`, A.Murtazaevti`n`, ayi`ri`m maqalalari`n atap wo`tiwge boladi`.

Son`g`i` ji`llari` Berdaq poziciyasi`ni`n` janrlıq belgileri ha`m qurami` boyi`nsha da bir qatar jumi`slar wori`nlandi`. Mi`sali`; Q.Ja`rimbetovti`n` «XIX a`sir qaraqalpaq lirikasi`ni`n` janrlıq qa`siyetleri ha`m rawajlani`w tariyxı» (2004) monografiyasi`, Q.Turdi`baevti`n` «Didaktikali`q shi`g`armalar- bizin` ruwxıy g`a`ziynemiz» (2009) monografiyalari`, M.Xalmuratovani`n` «XIX a`sir ha`m XX a`sirdin` basi`ndag`i` qaraqalpaq a`debiyati`nda epikali`q shi`g`armalardi`n` evolyuciyasi`» (2010), A.Utambetovani`n` «Berdaqti`n`, «Shejire» da`stani`nda realistlik ha`m folklorli`q su`wretlew usi`llari`ni`n` qollani`li`wi`» (2011) degen temadag`i` kandidatli`q dissertaciyalar joqari`da ayti`lg`an a`hmiyetli ma`selelerdi sheshiwge bag`darlang`an. Bulardan basqa Qaraqalpaq Ma`mleketlik Universitetinde Berdaqti`n` 180-jılli`q yubileyine bag`i`shlang`an Respublikali`q ilimiy konferenciya materiallari` tiykari`nda du`zilgen ha`m basi`p shi`g`ari`lg`an «Berdaq du`nyasi`» atamasi`ndag`i` ilimiy toplam (2008), ha`r qi`yli` ilimiy jurnallarda, toplamlarda, sonday-aq, gazetalari`nda basi`lg`an Berdaq miyrasi`ni`n` ha`r qi`yli` ma`selelerin sa`wlelendiretug`i`n ko`p sanli` maqalalar jari`qqa shi`qti` ha`m ja`miyetshiliktin` di`qqati`na usi`ni`ladi`. Na`tiyjede ha`m woni`n` do`retiwshiligi tuwralı ko`p ani`qlaw za`ru`rligi seziledi.

**Dissertaciyanı`n` maqseti ha`m wazi`ypalari`;** Joqari`da ayti`lg`an za`ru`rlikten kelip shi`g`adi`. Jumi`sti`n` basli` maqseti g`a`rezsizlik ji`llari`nda Berdaq do`retiwshiligi haqqi`nda payda bolg`an ilimiy izertlewlerdi, ilimiy

ko'pshilik miynetlerdi ha'zirgi a'debiyattani'w ko'zqaraslari'nan talap, wolardi'n ilimiy ha'm a'meliy quni'n belgilew boli'p tabi'ladi'. Usi' maqsetten kelip shi'qqan halda to'mendegi wazi'ypalardi' wori'nlaw talap yetiledi.

- Berdaqtani'w ilimi tariyxi'na qi'sqasha sholi'w jasaw;

- G'a'rezsizlik ji'llari'nda 1990-ji'llarda Berdaq miyrasi'ni'n' jan'a izertleniw bag'darlari'n ani'qlaw;

- bul boyi'nsha bir qatar monografiyalarg'a, toplamlarg'a, maqalalarg'a, ilimiy analiz jasaw;

- Berdaq do'retiwshiligin 2000-ji'llarda jan'a aspektlerde izertleniwin baqlaw;

- Berdaq lirikasi'ni'n' janrli'q aspektlerde u'yreniliw jag'daylari'n ani'qlaw;

- Berdaqti'n' epikali'q shi'g'armalari'ni'n' janrli'q aspektlerde u'yreniliwin qarasti'ri'w;

- bul ma'seleler boyi'nsha son'g'i' ji'llarda shi'qqan monografiyalardi', toplamlardi', maqalalardi', doktorli'q ha'm kandidatli'q dissertaciyalardi' qarasti'ri'p, wolarg'a ilimiy analiz jasaw;

- dissertaciyani'n' yerisken na'tiyjelerin ko'rsetiw ha'm wolardi'n' ilimiy-a'meliy a'hmiyetlerin, quni'n ani'qlaw.

Dissertaciya jumi'si'ni'n' obyekt, g'a'rezsizlik ji'llari'nda Berdaqti' izertlew boyi'nsha ju'zege kelgen jumi'slarg'a ilimiy sholi'w ha'm ilimiy analiz jasaw boli'p tabi'ladi'. Dissertaciyasi'ni'n' izertlew materiallari' boli'p analizdin' g'a'rezsizlik ji'llari'nda Berdaq do'retiwshiligi haqqi'nda jazi'lg'an monografiyalar, broshyuralar, dissertaciyalar, ilimiy ha'm ilimiy-publicistikali'q maqalalar xi'zmet yetti.

Dissertaciya'q izertlew jumi'si'mi'zdi'n' metodologiyali'q tiykarlari' retinde Wo'zbekstan Respublikasi' Prezidenti I.A.Karimovti'n' xalqi'mi'zdi'n' ruwx'i'y du'n'yasi', ma'deniy ha'm a'debiy miyraslari' klasik shayi'rlari'mi'z haqqi'nda ha'm wolarg'a ha'zirgi zaman talaplari' da'rejesine janbasi'w haqqi'nda woy-pikirlerine, kitaplari'na, soni'n' ishinde «Joqari' ma'niwiyat jen'ilmes ku'sh» (2008) kitabi'na, maqalalari'na, bayanatlari'na su'yendik. Soni'n' menen birge klasikali'q miyrasti' izertlew boyi'nsha bir qatar ko'rnekli miynetlerden teoriyali'q tiykar ha'm ilimiy ta'jiriybe retinde paydalandi'q. Wolardan N.Dawqaraev, I.Sag'itov, Sh.Xojaniyazov, S.Mawlenov, M.Nurmuxammedov, A.Murtazaev, A.Paxratdinov, Q.Bayniyazov, A.Karimov, S.Bahadi'rova, Q.Ja'rimbetovlardi'n' miynetlerin atap wo'tsek boladi'.

Berdaq miyraslari` haqqi`nda miynetlerdi izertlew bari`si`nda tariyxı`y – sali`sti`rmali`li`q ha`m ilimiy-teoriyalı`q metodlardan paydalandi`q.

Dissertaciyalı`q jumi`sti`n` ilimiy jan`ali`g`i`, sonnan ibarat, g`a`rezsizlik ji`llari`nda qaraqalpaq klasik a`debiyati`, soni`n` ishinde Berdaq miyrasi` boyi`nsha ko`p g`ana izertlew jumi`slari`, monografiyalar, broshyuralar, dissertaciylar, maqalalar payda boldi`. Dissertaciya usi` jumi`slarg`a da`slepki ma`rtebe ilimiy sholi`w islenedi, wolardi`n` izertlew bag`darlari` ani`qlanadi`. Ma`selen, Berdaq ha`m a`debiy baylani`slar, Berdaq miyrasi`na jan`asha ko`zqaraslar, Berdaq miyrasi`na tekstologiyalı`q analizler, Berdaq shi`g`armalari`ni`n` janrli`q ko`zqaraslardan izertleniwi, Berdaq miyraslari`ni`n` jan`asha baspalari` haqqi`nda miynetlerdi usi` bag`darlar boyi`nsha aji`rati`p tallawlar islendi. Soni`n` menen birge dissertaciya Berdaq haqqi`nda ilimiy ha`m ilimiy-publicistikalı`q jumi`slarg`a ha`zirgi ilimnin` rawajlani`w da`rejesine qarap ilimiy-teoriyalı`q bahalar beriledi, ilimiy quni`, a`meliy a`hmiyeti ani`qlanadi`.

Izertlew jumi`si`mi`zdi`n` ilimiy a`hmiyeti haqqi`nda mi`nalardi` ayti`wg`a boladi`. Qaraqalpaq a`debiyati`ni`n` klasik shayi`ri` Berdaqti`n` g`a`rezsizlik ji`llari` jan`a ko`zqaraslari` izertleniwi haqqi`nda usi` waqi`tqa shekem ko`lemli miynetler ju`zege kelgen joq. Bizin` izertlew jumi`si`mi`zdi`n` usi` bosli`qti` tolti`ri`wg`a ja`rdem beredi.

**Dissertaciya jumi`si`ni`n` na`tiyjeleri** a`meliy a`hmiyetke de iye. Jumi`sta toplag`an da`reklerdi, materiallardı, islengen ilimiy jumi`slardi` joqari` woqi`w wori`nlari`nda berdaqtani`w pa`ninen qollanbalar lekciyalar du`ziwde, sonday-aq, akademiyalı`q liceyler, ka`sip-wo`ner kolledjleri ushi`n sabaqli`qlar yamasa qollanbalar jazg`anda paydalani`wg`a boladi` dep yesaplaymi`z.

Birinshi bap

Berdaqtani`w ilimi tariyxi`na qi`sqasha sholi`w

Ha`zirgi waqi`tta Berdaqti` izertlew jumi`slari` ko`lemi jag`i`nan da, mazmuni` jag`i`nan da bir qansha jolg`a tu`sken. Wol da`slep uli`wma qaraqalpaq a`debiyattani`w ilimi qurami`nda payda bolg`an menen son`g`i`laqta wo`z aldi`na ilim boli`p qa`liplesti. Berdaqti` izertlew boyi`nsha ha`r qi`yli` bag`darlar, jan`a aspektler payda boldi`. Ma`selen, woni` izertlew boyi`nsha qa`liplesken tariyxi`y-filologiyali`q aspektler qosi`msha janrli`q, ko`rkem-estetikali`q, tekstologiyali`q aspektlerde ali`p bari`lg`an jumi`slar payda boldi`. Berdaqti`n` shi`g`armalari`ni`n` analizi tiykari`nda woni`n` filosofiyali`q, tariyxi`y, pedagogikali`q, etikali`q, estetikali`q ko`z qaraslari`nan u`yrengen miynetler ju`zege keldi. Berdaq miyraslari`n izertlewdin` bay na`tiyjeleri, ko`plegen monografiyalardi`n`, broshyuralardi`n`, ilimiy maqalalardi`n`, ilimiy konferenciyalar materiallari`ni`n` payda boli`wi` ha`m toplani`wi`, Berdaq ha`m woni`n` miyraslari` haqqi`nda jan`a ilimiy ko`zqaraslardi`n` qa`liplesiwi Berdaqti` joqari` woqi`w wori`nlari`nda uli`wma qaraqalpaq a`debiyattani`w tariyxi`nan bo`lip ali`p wo`z aldi`na pa`n retinde u`yreniw da`rejesine ali`p keldi. Na`tiyjede Qaraqalpaq ma`mleketlik universitetinde ha`m No`kis ma`mleketlik pedagogikali`q instituti`nda Berdaq miyraslari`n arnawli` u`yrenetug`i`n «Berdaqtanı`w» pa`ni payda boldi`. Ha`zirgi waqi`tta bul pa`nnin` u`yreniw shen`beri ken`eyip, wol jan`a ilimiy jetiskenlikler menen bayi`ti`lmaqta ha`m ilimiy metodikali`q jaqtan toli`qti`ri`lmaqta. G`a`rezsizlik ji`llari`nda Berdaqtanı`w iliminde yerisilgen usi`nday jetiskenliklerdi toli`g`i`raq ko`rsetiw ushi`n biz «Berdaqtanı`w» ilimi tariyxi`na qi`sqasha sholi`w jasaw maqul dep yesaplaymi`z ha`m woni`n` payda boli`w, qa`liplesiw, rawajlani`w tariyxi`nan qi`sqasha mag`li`wmatlar, da`rekler, bayanlawlar keltiremiz.

1.1. Berdaqti` izertlew din` baslani`wi` ha`m qa`liplesiwi (XX a`sirdin` birinshi yari`mi`)

Berdaq jasag`an XIX a`sirde Worta Aziya yellerinde til ha`m a`debiyatti` izertleytug`i`n Yevropa u`lgisindegi filologiya ilimi yele qa`liplespegen yedi. Kitap baspasi` da to`men da`rejede boldi`, wol XIX a`sirdin` yekinshi yari`mi`nan baslap a`piwayi` tasbaspa (litografiya) usi`li`nda ko`rine basladi`. Usi`nday tariyxı`y ha`m ma`deniy sharayatlarg`a baylani`sli` XIX a`sir qaraqalpaq a`debiyati`ni`n` klasikleri Ku`nxoja, A`jiniyaz, Berdaq, Wo`tesh shayi`rlardi`n` shi`g`armalari` toplani`p baspaso`zde ja`riyalanbadi`, wolar a`piwayi` qoljazba ko`shirmeler yamasa atqari`wshi`li`q usi`li` (baqsi`shi`li`q wo`neri) ja`rdeminde xali`q arasi`nda tarqati`ladi`. Na`tiyjede klasik shayi`rlari`mi`zdi`n` shi`g`armalari` ko`shirme, qoljazbalar tu`rinde, baqsi`lardi`n` repertuari`nda, qati`qulaq (yadi`kesh) adamlardi`n` awzi`nda saqlandi`. Bul jag`day Berdaq ha`m basqada shayi`rlardi`n` shi`g`armalari`n` xali`q arasi`nan ji`ynaw ha`m wolardi` toplam basi`p shi`g`ari`w za`ru`rligin payda yetti. Biraq qurami`nda qaraqalpaqlar bolg`an XIX a`sirdin` yekinshi yari`mi`ndag`i` patsha Rossiyasi` qaramag`i`ndag`i` xali`qlardi`n` ma`deniyati` ha`m a`debiyati`ni`n` rawajlani`wi`na, wolardi`n` jaqsi` u`lgilerinin` basi`p shi`g`ari`li`wi`na jeterli di`qqat bermedi.

Bul boyi`nsha sho`lkemlestirilgen ayi`ri`m ilajlar ju`da` az boldi`. Sonli`qтан, qaraqalpaq ha`m Worta Aziyani`n` basqa da xali`qlari`ni`n` belgili shayi`rlari`ni`n` shi`g`armalari` baspaso`z ju`zin ko`rmedi, wolar boyi`nsha filologiyali`q izertlewler ali`p bari`lmadi`. Tek qaraqalpaq shayi`ri` A`jiniyazdi`n` Qi`z Men`esh penen ayti`si` jazi`p ali`ni`p 1978-jı`li` Tashkentte «Tu`rkstan walayati`» gazetasi`nda basi`ldi`. Al, Berdaqti`n` shi`g`armalari`nan Shejire da`stani`ni`n` qi`sqa varianti` rus folkloristi I.A.Belyaev ta`repinen 1917-jı`li` Ashxabad qalasi`nda Shi`g`i`s ma`deniyati` i`qlasli`lari`ni`n` ji`ynag`an tomi`nda basi`p shi`g`ari`ldi`². Berdaqti`n` «Shejire»sin rus filologiyasi` ilimi wa`kilinin` birinshi ma`rtebe jazi`p ali`wi` (1903-jı`l) ha`m woni` basi`p shi`g`ari`wi` berdaqtani`w ilimine qoyi`lg`an da`slepki qa`dem boldi`. Bunnan son` 1920-jı`llari` qaraqalpaq xalqi`ni`n` tariyxı`, tili, a`debiyati`, folklori` materiallari`n` toplaw boyi`nsha ekspediciyalar sho`lkemlestirildi. Ma`selen, qaraqalpaq tili boyi`nsha materiallar

² Пахратдинов А. Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1987, 18-бет; Каримов А. Бердақтың шығармаларының текстологиялы қақындағы мәселеге «Бердақ қақында сөз. Әдебий-критикалық мақалалар, арнаўлар. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1987, 109-бет

toplaw ushi'n sho'lkemlestirilgen N.A.Baskakovti'n' basshi'li'g'i'ndag'i' ekspediciya qaraqalpaq folklori' ha'm a'debiyati' u'lgilerin de ji'ynadi'. 1930-j'i'llari' ja'ne de N.A.Baskakovti'n' professor A.A.Sokolovti'n' basshi'li'g'i'ndag'i' sonday-aq, Qaraqalpaqstan Xali'q bilimlendiriw komissariati' qasi'ndag'i' qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati' sektori' ali'p barg'an ilimiy ekspediciyalar ha'm a'debiyat materiallari'n topladi'. Bul ekspediciyalardi'n' ayi'ri'mlari'na jergilikli ilimiy qa'nigelerden Q.Ayi'mbetov, wo.Kojurov, S.Ma'wlenov, Sh.Xojaniyazovlar qatnasti'. Wolar toplag'an materiallar son'g'i'li'qta «Каракалпакский язык» (N.A.Baskakov 1951-j), «Qaraqalpaq xali'q tvorchestvosi'» (1940-j.) degen atamalar menen kitap boli'p basi'li'p shi'qti'. Bul kitaplardi'n' ishinde Berdaq shayi'rdi'n' shi'g'armalari' da bar yedi. Qa'nigelerdin' ayti'wi' boyi'nsha «Berdaq shayi'r tvorchestvosi'na baylani'sli' arnawli' ekspediciyalar tek 1939-1940 ji'llarda sho'lkemlestirildi»³. Usi' ekspediciyalardi'n' jumi'slari'ni'n' na'tiyjesi retinde 1941-j'i'li' To'rtku'l qalasi'nda «Berdaq. Toli'q ji'ynag'i'» degen atamada qaraqalpaq ma'mleketlik baspasi' ta'repinen Berdaq shi'g'armalari'ni'n' toplami' da'slepki ma'rtebe wo'z aldi'na kitap boli'p shi'qti'. Bul qaraqalpaq ma'deniyati' tariyxi'nda u'lken waqi'ya boldi'.

1940-j'i'llari' yekinshi jer ju'zlik uri'sti'n' baslani'wi'na baylani'sli' Berdaq ha'm qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati', folklori' u'lgilerin ji'ynaw boyi'nsha ekspediciyalar sho'lkemlestirilmedi. Bunday jumi'slar ha'm Berdaq shi'g'armalari'n basi'p shi'g'ari'w jumi'slari' tek uri'stan son' 1950-j'i'llari' qaytadan qolg'a ali'na basladi'. 1950-j'i'li' «Berdaq. Tan'lawli' shi'g'armalari'ni'n' toli'q ji'ynag'i'» degen atama menen Berdaqshi'lari' wo'z aldi'na toplam boli'p yekinshi ma'rtebe kitap boli'p shi'qti'.

Berdag do'retiwshiligi bul 1930-1940 ji'llarda tiykari'nan a'debiy miyras aspektinde u'yrenildi. Bul ji'llari' N.Dawqaraevti'n', I.Sag'i'ytovti'n', Q.Ayi'mbetovti'n', Wo.Kojurovti'n', A.Begimovti'n' ha'm basqalardi'n' Berdaq haqqi'nda maqalalari' «Qi'zi'l Qaraqalpaqstan», «Jas leninshi» gazetalari'nda, sonday-aq Berdaqti'n' toplamlari'nda basi'li'p shi'qti'. Wolarda Berdaq shi'g'armalari'ni'n' tariyxi'na, ayi'ri'm shi'g'armalari'na ha'r qi'yli' tu'sinikler berilgen. Sonday-aq, Berdaq shi'g'armalari'ni'n' ideyali'q tematikali'q wo'zgeshelikleri, syujetlik mazmuni' ko'birek so'z bolatug'i'n yedi. Berdaq

³ Пахратдинов А. Бердақ шайыр творчествосының жыйналыуы, басып шығарылыуы хәм изертлениу тарийхынан. Нөкис «Қарақалпақстан» 1990, 16-бет.

do'retiwshiligin izertlew boyi'nsha bul da'wirde itibarli' jumi's ko'rnekli a'debiyatshi', qaraqalpaq a'debiyattani'w iliminin' baslawshi'si' N.Dawqaraevti'n' 1950-jı'li' basi'li'p shi'qqan «Berdaq. Tariyxı'y-a'debiy izertlew» degen monografiyasi' boldi'. Bul kitapta N.Dawqaraev Berdaq shi'g'armalari'ni'n' ideyali'q-tematikali'q, belgili da'rejede janrlı'q wo'zgeshelikleri haqqi'nda so'z yetedi. Wol sol da'wirdegi filologiya ilimlerinin' jetiskenligi tiykari'nda shayi'rdi'n' lirikali'q ha'm epikali'q shi'g'armalari'n tallaydi'.

Solay yetip, «Bul ji'llardag'i' Berdaq tvorchestvosi' boyi'nsha izertlewlerdin' xarakterli wo'zgesheligi, wol wo'z da'wirindegi klasiklerdin' (Ku'nxoja, A'jiniyaz, Wo'tesh) tvorchestvosi'nan buri'ni'raq arnawli' ilim izertlew wobektine aynaldi'. Ilim maydani'nda da, wol haqqi'nda aktivlesken gazeta jurnalli'q statyalardan ti'sqari' monografiyali'q izertlewler payda boldi'. Mi'sali', 1943-jı'li' ilimpaz I.T.Sag'i'ytovti'n' «Berdaq-ulli' patriot shayi'r» ha'tte rus tilinde S.Bassinnin' «Бердак шаир-великий поэт-патриот» degen broshyuralari' shi'qti'. 1946-jı'li' N.Dawqaraevti'n' filologiya ilimleri boyi'nsha kandidatlı'q dissertaciyasi'ni'n' tiykarg'i' bo'limin Berdaq shayi'rdi'n' shi'g'armalari' quradi'⁴. 1930-1940 ji'llarda Berdaqti'n' miyraslari'n ji'ynaw, basi'p shi'g'ari'w, tariyxı'y-filologiyali'q, tematikali'q, ideyali'q aspektlerde izertlew jumi'slari'ni'n' ju'rgiziliwi, wolardi'n' na'tiyjelerinin' baspa so'zde ja'riyalani'wi', worta ha'm joqari' woqi'w wori'nlari'ni'n' woqi'w bag'darlamalari'na kirgiziliwi ja'miyetshiliktin' Berdaqqa bolg'an hu'rmetin, su'yiwshiligin woyatti', woni' qaraqalpaq xalqi'ni'n' klasik shayi'ri' retinde tani'tti'. Bul ali'p bari'lg'an jumi'slar uli'wma qaraqalpaq a'debiyattani'w iliminin', soni'n' ishinde berdaqtani'w iliminin' payda boli'wi', qa'liplesiwi basqi'shi' boldi' ha'm woni'n' bunnan bi'lay da rawajlani'wi'na bekkem tiykar saldi'.

1950-jı'llari' berdaqtani'w iliminin' rawajlani'wi'nda jan'a basqi'sh boldi'. Berdaqti' izertlewde bir qansha ilimiy ta'jiriybeler toplandi', bul boyi'nsha jan'a qa'nigeler, jan'adan jantasi'w, janlani'w payda boldi'. Bul ji'llarda qaraqalpaq a'debiyattani'w iliminde bir qansha alg'a ilgeriwshilik bayqaladi'. 30-40 ji'llarda qaraqalpaq a'debiyati' boyi'nsha ha'r qi'yli' ma'seleler tiykari'nan gazeta-jurnallarda, toplamlarda ja'riyalang'an maqalalar ko'leminde so'z yetilgen bolsa, yendi wolar monografiyali'q ko'lemde izertlene baslag'ani' seziledi. Mi'sali', N.Dawqaraev XIX a'sir qaraqalpaq a'debiyati' ma'seleri boyi'nsha ko'p ji'llar

⁴ Пахратдинов А. Жоқарыдағы кітап, 61-бет

dawami'nda izertlewler ju'rgizip, wol boyi'nsha doktorli'q dissertaciya jazdi' ha'm woni' 1951-j'i'li' Moskvada Shi'g'i'stani'w instituti'nda tabi'sli' jaqladi'. Woni'n' bul dissertaciyanin'ni' tiykarg'i' bo'limin Berdaqti'n' do'retiwshiligi quraytug'i'n yedi. Usi' dissertaciyanin' tiykari'nda 1959-j'i'li' Tashkentte «Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы» degen ko'lemli monografiyasi' basi'li'p shi'qti'. Wol 1961-j'i'li' No'kiste «Revolyuciya'g'a shekemgi qaraqalpaq a'debiyati' tariyxini' wocherkleri» degen atamada qaraqalpaq tilinde basi'li'p shi'qti'.

1950-jillardag'i' berdaqtani'w ilimindeg i tabi'slardin' biri belgili a'debiyatshi' I.Sag'i'ytovtin' izertlewleri boldi'. Wol usi' jillarda «Berdaq-ulli' patriot shayi'r» («Qi'zi'l Qaraqalpaqstan» №158, 1950j), «Berdaq-qaraqalpaq a'debiyatinin' tiykari'n sali'wshi'» («Sovet Qaraqalpaqstanin'» 27-dekabr 1954-j), «Qaraqalpaq xalqini'n' ulli' demokrat shayi'ri» («Berdaq» toplami' 1950j), «Qaraqalpaq xalqini'n' ko'rnekli demokrat shayi'ri» («Berdaq» Tan'lamali' shi'g'armalar toplami', 1956j), «Berdaqti'n' ja'miyetlik – siyasiy ko'zqarasi' tuwrali'» («Sovet Qaraqalpaqstanin'» №9, 1958j), «Berdaq shi'g'armalari'nda hayal-qi'zlar wobrazi'» («Sovet Qaraqalpaqstanin'» 21-dekabr 1958j), «Berdaqti'n' «Aqmaq patsha» da'stani' tuwrali'» («Qaraqalpaq a'debiyati' ha'm iskustvosi'» jurnali', №2 1955j) ha'm basqa da maqalalari' usi' won jilli'qta berdaqtani'w iliminin' rawajlanishi'na qosi'lg'an u'les boldi'. Woni'n' izertlewleri Berdaqti'n' wo'miri ha'm do'retiwshiligi, miyraslari' haqqi'nda sistemali' ali'p bari'lg'an ilimiy jumi'slardan boli'p, wolar usi' ilimpazdin' 1954-j'i'li' jaqlag'an «Berdaqti'n' tvorchestvosi'» degen temadag'i' monografiyasi'na tiykar boli'p xi'zmet yetti. I.Sag'i'ytovtin' bul miynetleri Berdaq do'retiwshiligi boyi'nsha da'slepki arnawli' ha'm sistemali' tu'rde ali'p bari'lg'an tabi'sli' ilimiy izertlewlerden boldi' desek duri's boladi'.

Sonin' menen birge bul jumi'slar sol waqitti'n, yag'ni'y 50-jillardin' ilimiy miynetlerine ta'n kemshiliklerden de azat yemes. Buni' ilim si'nshi'lari' wo'z jumi'slari'nda atap wo'tedi. Mi'sali', filologiya ilimlerinin' doktori', professor S.Axmetov, I.Sag'i'ytovtin' «Berdaqti'n' tvorchestvosi'» monografiyasindag'i' (1958) ayi'ri'm kemshiliklerdi atap ko'rsetken: «Kitapta ko'zge tu'setug'in belgili kemshilik wonin' kompoziciyasi'na baylanishi'. Avtor shayi'rdin' tvorchestvosi'n tematikali'q jaqtan ko'birek ali'p qarag'an. Bul bir jag'inan konkret bolg'ani' menen, yekinshi jag'inan, pikirlerdin' shashi'randi' boli'wina ali'p kelgen, al shayi'rdin' tvorchestvosi'ni'n' evolyuciyasi'n jeterli

ashi'p bere almaydi'. Jumi'stag'i' «Yerkebay» poemasi' jo'ninde avtor menen kelisiw mu'mkin yemes, wo'ytkeni bul shi'g'armani' Berdaqniki dep keltirilgen da'lilleri u'stirtin ha'm isenimsiz. Woni'n' u'stine bul shi'g'armada Berdaqqa ta'n bolg'an shayi'rli'q sheberlik, ko'rkemlik jetispeydi, al jen'il ku'lki basi'm. Bizin'she bul shi'g'arma haqqi'nda M.Nurmuxammedov penen G.Yesemuratovlardi'n' pikiri duri's dep woylawg'a boladi' (olar buni' X.Rambergennin' wo'zinin' do'retkeni dep tasti'yi'qlaydi' –A.S.)⁵ Bul jerde M.Nurmuxammedov, G.Yesemuratovlardi'n' «Berdaq haqqi'nda jan'a mag'li'wmatlar» («Qi'zi'l Qaraqalpaqstan» gazetasi', №191, 1954-ji'l) degen maqalasi' ko'zde tuti'lg'an.

Biraq usi'nday ayi'ri'm kemshiliklerine qaramastan I.Sag'i'ytovti'n' «Berdaqti'n' tvorchestvosi'» monografiyasi' 1950-ji'llardag'i' berdaqvani'w iliminde, so'z joq, salmaqli' jetiskenliklerden boldi'.

So'z yetilip ati'rg'an 50-ji'llardag'i' Berdaqti' u'yreniwidin' ja'ne bir wo'zgesheligi sonda, ilimnin' bul tarawi'ni'n' N.Dawqaraev, Q.Ayi'mbetov, I.Sag'i'ytovtlar si'yaqli' ta'jiriybeli a'debiyatshi'lardan basqa jas ilimpazlar da aralasa basladi'. Wolar wo'z maqalalari'nda Berdaqti'n' wo'miri ha'm do'retiwshiligine baylani'sli' ha'r qi'yli' bahali' mag'li'wmatlardi', jan'a tabi'lmalardi', pikirlerdi ja'riyaladi'. Mi'sali', M.Nurmuxammedov, G.Yesemuratov «Berdaq haqqi'nda jan'a mag'li'wmatlar» («Qi'zi'l Qaraqalpaqstan» gazetasi' №91, 1954j), M.Nurmuxammedov «Предисловие» 1957j 3,8 betler, A.Arti'qkarimov «Berdaq tuwrali' an'i'z a'n'gimeler» («Sovet Qaraqalpaqstani'» №249, 1957j), «Berdaqti'n' buri'n ja'riyalanbag'an qosi'qlari' haqqi'nda qi'sqasha mag'li'wmatlar» («Sovet Qaraqalpaqstani'» №11, 1958j), «Berdaqti'n' a'wladlari'» (A.Paxratdinov penen birge «A'miwda'rya» jurnali' №4 1958j), S.Axmetov «Berdaq tuwrali' kritikali'q maqalalar ha'm wolardi'n' xarakteri» («Qi'zi'l Qaraqalpaqstan» №183, 1954j), «Berdaqti'n' tvorchestvosi' haqqi'nda monografiya» («Советская Каракалпакия» №74, 1958j), «Темы исследование о Бердахе» (Советская Каракалпакия» №81, 1958j), «Berdaq shi'g'armalari'nda hayal-qi'zlar temasi'» («Jas Leninshi» №99, 1953j), «Berdaq ijodi haqida monografiya» («O'zbekiston madaniyati» №85, 1959j), B.Ismailov «Berdaq shayi'rdi'n' dan'qi'» («Sovet Qaraqalpaqstani'» 18-dekabr 1957j),

⁵ Axmetov C. Каракалпак әдебий критикасы хәм әдебият илиминиң тарийхынан. Нөкис, «Каракалпакстан», 1980, 94-бет

Q.Maqsatov «Berdaq ha'm folklor» («A'miwda'rya» jurnali' №1, 1958j) degen atamalarda maqalalar ja'riyalap berdaqtani'w ilimine belgili da'rejede wo'z u'leslerin qosti'. Bul maqalalar Berdaq ha'm woni'n' do'retiwshiligi haqqi'nda ilimiy da'reklerdi bayi'tti', tu'siniklerdi ken'eytti, Berdaqti'n' buri'ng'i' baspalari'nda jiberilgen qa'telerdi du'zetiwdi usi'ndi'.

Soni' da ayti'w kerek, Berdaq miyrasi'n izertlew ba'rhama bir tegis keshken joq. 50-ji'llardi'n' birinshi yari'mi'nda Berdaqti' izertlew din' geybir qarama-qarsi'li'qlar, kelispewshilikler, shayi'r miyrasi'n biykarlawg'a uri'ni'wlar ju'z berdi. Mi'sali' Q.Muratov, N.Narenov, A.Savickiy degen avtorlar milliy, ma'deniy ha'm a'debiy miyrasti'n' tu'pkilikli ma'nisin yesapqa almay woni'n' u'stine qaraqalpaq xalqi'ni'n' milliy ma'deniy miyrasi'ni'n' wo'zgesheliklerin jeterli u'yrenbey turi'p, milliy ma'deniy miyrasi'mi'z bolg'an «Alpami's», «Qoblan», «Ma'spatsha» da'stanlari'n, Berdaqti'n' do'retiwshiligine nigilistilik (biykarlawshi'li'q) ko'zqarastan jantasi'p, wolarda u'lgi alarli'q si'patlar joq, sebebi wolarda suwretlengen basli' qaharmanlar tek joqarg'i' qatlam wa'killeri dep tasti'yi'qladi'. «Bular arasi'nda A.P.Savickiydin' pikirleri ayri'qsha wo'zinin' birjaqlamali'li'g'i' ha'm tendenciya'li'g'i' menen xarakterlenedi. Wol hesh qanday tiykarsi'z tu'rde «Alpami's» eposi'n pu'tkilley xali'qqa jat epos dep tasti'yi'qladi'... Al A.Savickiy Berdaqti'n' tvorchestvosi' boyi'nsha wo'zgeshe bag'i'tti' tutti', wol ulli' shayi'rdi'n' ayri'qsha do'retiwshilik uqi'bi'na gu'manlani'p qaradi', wol shayi'rdi'n' ko'pshilik shi'g'armalari'ni'n' qoljazba nusqasi'ni'n' joqli'g'i'na su'yenip, Berdaqti'n' avtorli'g'i'n joqqa shi'g'ari'wg'a ha'reketlenedi. Savickiydin' «Qaraqalpaq ku'ndeligi» degen ko'lemli maqalasi' Tashkentte shi'g'atug'i'n «Звезда Востока» jurnali'nda (№12, 1953j ha'm №1,2 1954j) dag'azalandi'. Uzi'nnan-uzaq maqalada avtor Berdaqti' klasik shayi'r yemes, al tvorchestvosi' wog'ada qarama-qarsi'li'qli', reakcion bag'i'ttag'i' shi'g'armalardi'n' avtori' boldi', Berdaq kanislamizm bag'i'ti'ndag'i' diniy mistikali'q shayi'r yedi dep bahaladi'. Tilekke qarsi', Berdaqqa ta'n bolg'an demokratiya'li'q, teren' xali'qli'q ideyalardi' ko'rgisi kelmedi, woni' a'debiy tariyxi'nan shi'g'ari'p taslawg'a umti'ldi'. Woni'n' maqalalari'ni'n' mazmuni'nan avtordi'n' jat pikirleri an'lasili'p turadi'...

A.Savickiy ha'm woni'n' menen pikirles bolg'an Bektemirov, Narenov, Muratov, Sani'chevlardi'n' «miynetlerinde» N.Dawqaraevti'n' kemshilik,

qa'teliklerin kritikalaw lozungasi' asti'nda qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' ideyasi' turg'anli'g'i'n ko'riw qi'yi'n yemes yedi⁶.Biraq bul nigilistlik bag'i'ttag'i' niyeti du'ziw yemes a'debiyatshi'si'maqlardi'n' Berdaqti' biykarlawg'a uri'ni'slari'na tez arada soqqi' berildi. 1954-j'i'li' sentyabr ayi'nda Qaraqalpaqstan Respublikasi' ha'm tuwi'sqan respublikalar ilimpazlari'ni'n' qatnasi'wi' menen ilimiy konferenciyalar wo'tkerildi. Wonda Berdaqti' izertlewde ju'z bergen ayi'ri'm qa'te ha'm kemshilikler qaralandi', Berdaqti' izertlewde jol-jobalar ha'm jan'a wazi'ypalar belgilendi.

Solay yetip, 1950-j'i'llar Berdaqti'n' miyraslari'n ji'ynaw, basi'p shi'g'ari'w ha'm u'yreniw boyi'nsha jan'a ilimiy ku'shler kelip qosi'ldi'. Bul ji'llarda Berdaqti' u'yreniw boyi'nsha jan'a mag'li'wmatlar da'rekler qosi'ldi', bazi' bir teoriyali'q pikirler payda boldi'. Na'tiyjede 50-j'i'llari' berdaqrani'w ilimi toli'q qa'liplesti ha'm jan'asha rawajlani'wg'a bag'dar aldi' dep ayti'wg'a boladi'.

⁶ Ахметов С. Қарақалпақ әдебий критикасы хәм әдебият илиминиң тарийхынан. Нөкис «Қарақалпақстан», 1980, 89-90 бетлер

1.2. 1960-80 ji'llarda Berdaqti'n' izertleniwi

Bul ji'llarda Berdaqti'n' shi'g'armalari'n jan'adan izlestiriw, jan'a ekspediciyalar sho'lkemlestiriw, Berdaq toplamlari'n jan'a tabi'lmalar menen toli'qti'ri'w, wolardi' baspadan shi'g'ari'w dawam yettirildi. yegerde bul is 1930-ji'llari' tan'nan baslang'an bolsa, 60-ji'llari' berdaqtani'w ilim si'pati'nda qa'liplesken, belgili bir jolg'a tu'sken, ma'lim da'rejede izertlew, toplaw, basi'p shi'g'ari'w da'stu'rlerine iye qaraqalpaq filologiyasi'ni'n' bir tarawi'na aylandi'. Berdaqti'n' ayi'ri'm shi'g'armalari'na, soni'n' ishinde da'stan janri'ndag'i' shi'g'armalari'na xali'qti'n' qi'zi'g'i'wshi'li'g'i' artqani'n «Aqmaq patsha» (No'kis 1968j), «Ernazar biy» (No'kis 1969j), da'stanlari'ni'n' wo'z aldi'na kitapshalar tu'rinde basi'p shi'g'ari'lg'ani'nan ha'm wolardi'n' tez tarqali'wi'nan ko'riwge boladi'. Bunnan son' Berdaqti'n' toplamlari' 1977-ji'li' 150 ji'lli'q, 1987-ji'li' 160 ji'lli'q yubileylerine baylani'sli' No'kiste basi'p shi'g'ari'ldi'. Bul baspalarda aldi'n'g'i'lari'na qarag'anda bir qatar tekstologiyali'q islewlerdi, da'reklik ani'qlawlardi', tu'sindirme so'zliklerdi ko'riwge boladi'. Mi'sali', I.Sag'i'yto'v, A.Karimov, A.Murtazaevlar baspag'a tayarlag'an 1987-ji'lg'i' baspasi'nda shayi'rdi'n' shi'g'armalari' mu'mkin bolg'an izertlewler tiykari'nda xronologiyali'q ta'rtipte jaylasti'ri'lg'an. Toplamni'n' basi'na A.Murtazaevti'n' Berdaq haqqi'nda ko'lemli maqalasi', son'i'na ayi'ri'm shi'g'armalardi'n' qashan jazi'p ali'ng'anli'g'i', qoljazba ko'shirmeleri, baspada shi'g'i'wi' haqqi'nda A.Karimov ta'repinen tariyx'i'y-filologiyali'q mag'li'wmatlar berilgen. Bul tek kitap woqi'wshi'lar ushi'n g'ana yemes, wol studentler, Berdaq do'retiwshiligin u'yreniwshi ilimiy xi'zmetkerler ushi'n da paydali' boli'p yesaplanadi'. Berdaq shi'g'armalari'ni'n' bunday boli'p basi'li'wi' qaraqalpaq izertlewshilerinin', filologlari'ni'n' klasikali'q miyraslarg'a ilimiy qatnas jasaw, toplam du'ziw ha'm basi'p shi'g'ari'w ma'deniyati'ni'n', ta'jiriybesinin' wo'skeninen da'rek beredi.

So'z boli'p ati'rg'an da'wirde Berdaq shi'g'armalari' tuwi'sqan tu'rkiy xali'qlar tillerinde, sonday-aq, rus tilinde bir neshe ma'rtebe kitap boli'p basi'li'p shi'qti'. Berdaq toplami' da'slepki ma'rtebe rus tiline awdari'li'p Tashkentte 1957-ji'li' shi'qti'. (Бердах избранное. Ташкент. изд (УзССР, 1951). Usi' ji'li' wol «Tanlangan asarlar» degen atamada wo'zbek tiline awdari'li'p 1951-ji'li' Tashkentte «Uzdavnashr» baspasi'nda jari'q ko'rdi. Son'i'nan Berdaq shi'g'armalari' rus ha'm wo'zbek tillerinde bir neshe ma'rtebe jari'q ko'rdi (Бердах избранное. Ташкент. Гос.издхудлит, 1958; Бердах избранное, ККГосизд. 1958, Бердах. Избранная лирика. Нукус изд. «Каракалпакстан»

1977; Бердах. Избранные стихотворения и поэмы. Ташкент. Издательство литературы и искусства им. Г.Гуляма 1977; Бердах. Избранная лирика. Ташкент. Изд. ИК компартии Узбекистана, 1984; Бердах. Царь самодур. Поэма Нукус, изд «Каракалпакстан» 1985; Berdaq. Tanlangan asarlar. Toshkent, G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san`at nashriyoti. 1968; Berdaq. Saylanma Toshkent. G'.Gulom nomidagi adabiyot va san`at nashriyoti. 1978; Berdaq shariyatidan. O`zb Kompartiyasi Markaziy komitetining nashriyoti, Toshkent, 1983)

Bul toplamlardan' rus tilindegi baspalari'n belgili awdarmashi' Naum Grebenev, al wo'zbek tilindegi baspalari'n belgili awdarmashi', Wo'zbekstan xali'q shayi'ri' Mir Temir islegen. Bul awdarmashi'lar rus ha'm wo'zbek woqi'wshi'lari'n Berdaq shi'g'armalari' menen ken'nen tani'sti'ri'wda, Berdaqti' awdarma joli' menen ken'nen xali'qqa u'git-na'siyat yetiwde ko'p xi'zmetler yetti.

So'z boli'p ati'rg'an 1960-80 ji'llari' Berdaqti'n' alti'n miyrasi' basqa xali'qlar woqi'wshi'lari'ni'n' da qi'zi'g'i'wshi'li'g'i'n' woyatti' ha'm wol tuwi'sqan tu'rkmen, qazaq, qi'rg'i'z tillerine de awdari'ldi'. Berdaq shi'g'armalari'ni'n' toplami' tu'rkmen shayi'ri' K.Seyidmi'radovti'n' awdarmasi'nda 1960-ji'li' tu'rkmen tilinde (Berdaq Saylanan aserlar. Ashgabat, Turkmen Dovlet neshriyati, 1960), qazaq aqi'ni' A.Axmetovti'n' awdarmasi'nda 1973-ji'li' qazaq tilinde (Berdaq. A'miwda'rya a'wenderi. Tan'damali'. Almati', «Jazushi», 1973), son'i'nan 1985-ji'li' qi'rg'i'z tilinde (Berdaq. Wo'mir ji'rlari'. Frunza, «Qi'rg'i'zstan», 1985) basi'li'p shi'qti'. Bul awdarmalar tuwi'sqan tu'rkmen, qazaq, qi'rg'i'z xali'qlari'n qaraqalpaq xalqi'ni'n' ulli' shayi'ri' Berdaqti'n' hasi'l miyrasi' menen tani'sti'ri'wda, woni' u'git-na'siyat yetiwde u'lken xi'zmet yetti. Berdaqti' usi'nday awdarma joli' menen u'git-na'siyat yetiwdin' na'tiyjesinde 1977-ji'li' woni'n' 150-ji'lli'q yubileyine worta Aziya respublikasi'nan, sonday-aq, Rossiya federaciyasi'nan itibarli' delegaciyalar keldi ha'm yubileydi wo'tkeriwge belsene qatnasti'. Delegaciyalardi'n' ishinde belgili shayi'rlar, awdarmashi'lar, ma'mleketlik ha'm ja'miyetlik g'ayratkerler, ko'rkem-o'ner xi'zmetkerleri bar yedi. Solardi'n' ishinde a'sirese, bul saltanatli' yubileyge du'nya ju'zine belgili qi'rg'i'z jaziwshi'si' Shi'n'g'i's Aytmatovti'n' qatnasi'wi' ha'm Berdaq haqqi'nda shi'g'i'p so'ylewi u'lken tariyxi'y, ma'deniya waqi'ya boldi'. Wol ulli' qaraqalpaq shayi'ri' Berdaqqa to'mendegishe baha bergen yedi: «Berdaq tvorchestvosi' tek qaraqalpaq a'debiyati'nda g'ana yemes, ba'lkim bizin'

ko'p milletli Watani'mi'z tariyxi'nda u'lken wori'n iyeleydi. Woni'n demokratiyalı'q ideyalari' xali'q dani'shpanlari' arasi'nan wo'sip jetisken...

Qi'rg'i'zdi'n' Alatawi'ni'n' shoqqi'lari' ko'p. Wolardi'n' birewleri biyik bolsa, birewleri wonnan da biyik, xalqi'mi'usi' ba'lent shoqqi'lardi' «tug' shoqqi'», yag'ni'y «Tuw shoqqi'si'» dep ataydi'. Berdaq ta ko'p milletli tuwi'sqan a'debiyati'ni'n' tuw shoqqi'si'ni'n' biri»⁷. Ulli' jazi'wshi'ni'n' Berdaq haqqi'nda ayti'lg'an ju'rek so'zleri shayi'rdi'n' ulli'li'g'i'n ja'ne bir ma'rtebe tasti'yi'qladi', zamanaslari'mi'zdi'n' wog'an degen hu'rmetin, qi'zi'g'i'wshi'li'g'i'n artti'rdi'. Berdaqqa degen xali'qti'n' usi'nday hu'rmeti ha'm qi'zi'g'i'wshi'li'g'i'ni'n' belgisi retinde yubiley mu'na'sibeti menen Qaraqalpaqstanni'n' paytaxti' No'kis qalasi'nda 1977-ji'li' ulli' shayi'rdi'n' sawlatli' mu'sin yesteligi qoyi'ldi'. Usi' ji'li' «Berdaq haqqi'nda so'z» degen temada qi'sqa metrajli' ilimiy ko'pshilik janrda kinofilm do'retildi ha'm respublikami'z kinoteatrlari'nda ko'rsetildi.

A'llette, Berdaqti' u'yreniwdin', woni'n' miyrasi'n jan'a materiallar menen toli'qti'ri'wdi'n' yen' na'tiyjeli ilajlari'ni'n' biri bul xali'q arasi'na tariyxi'y, a'debiy, lingvistikali'q bag'darlardag'i' ekspediciyalar menen bari'p materiallar toplaw boli'p tabi'ladi'. Usi'nday ekspediciyalar 1955-ji'li' Qon'i'rat, Shomanay rayonlari'nda, 1956-ji'li' M.Nurmuxammedovti'n' basshi'li'g'i'nda Moynaq, Qon'i'rat, Shomanay rayonlari'nda wo'tkerildi⁸. 1962-ji'li' Taxtakopir ha'm Moynaq rayonlari'na ekspediciya sho'lkemlestiriledi. Ekspediciya qatnasi'wshi'lari' Berdaqti'n' wo'miri, do'retiwshiligi boyi'nsha jan'a materiallar toplaydi'. Wolardi'n' na'tiyjeleri «A'miwda'rya» jurnali'nda, «Sovet Qaraqalpaqstani'» gazetasi'nda ja'riyalanadi', tiykarg'i' materiallar Wo'zbekstan Respublikasi' Akademiyasi' Qaraqalpaqstan filiali'ni'n' qoljazbalar fondi'na tapsi'ri'ladi'. Izrtlewshiler jan'a materiallar u'stinde islewge mu'mkinshilikler aladi'.

1972-ji'li' jan'a ekspediciya sho'lkemlestirip, belgili filolog ali'mlar N.Japaqov ha'm H.Hamidovlar Berdaq miyrasi' boyi'nsha barlaw, izertlew jumi'slari'n ju'rgizdi. Wolar xali'q arasi'ndag'i' yeski miyraslarg'a i'qlasli', puqta adamlardi'n' u'y kitapxanalari'nan Berdaqti'n' «Shejire» ha'm «Xorezm» da'stanlari'ni'n' toli'g'i'raq ko'shirmelerin tabi'wg'a yerisedi. Sonday-aq diniy mazmundag'i' ha'm ha'r qi'yli' temalardag'i' arab, parsi', yeski tu'rkiy tillerinde

⁷ Бердақ ҳаққында сөз. Нөкис, «Қарақалпақстан» 1987. 10-бет. Әдебий-критикалық мақалалар, арнаўлар.

⁸ Каримов А. Бердақ шығармаларының текстологиясы ҳаққындағы мәселеге. (Бердақ ҳаққында сөз. 104-бет)

jazi'lg'an kitaplardi' tabadi'. Usi' qa'nigeler bul qoljazba kitaplarg'a da'slepki tekstologiyali'q, lingvistikali'q islewler berip wolardi' ilimiy aylanis'g'a tu'siredi.⁹ Ekspediciyani'n' na'tiyjeleri ha'm juwmaqlari' boyi'nsha baspa so'zde bir qatar maqalalar ja'riyalaydi', Berdaq haqqi'nda izertlewler son'g'i'li'qta wolardi'n' ayi'ri'm monografiyalari'nda sa'wlelenedi.¹⁰ Bul islengen ilajlar, jumi'slar berdaqtani'w ilimine qosi'lg'an salmaqli' u'lesler boli'p qala beredi.

1960-80-ji'llari' Berdaq do'retiwshiligine arnawli' izertlew boyi'nsha da bir qatar jumi'slar islendi. Yeger de Berdaq do'retiwshiligi buri'n 1930-50-ji'llari' tiykari'nan tek a'debiy miyras aspektinde tariyxıy- filologiyali'q usi'li'nda izertlengen bolsa, so'z boli'p woti'rg'an 1960-80- ji'llardag'i' ilimnin' ha'r qi'yli' tarawlari'nda ha'm aspektlerinde u'yrenile basladi'. Mi'sali', izertlewshi M.Tilewmuratov Berdaq miyrasi'n tariyx ilimi aspektinde qarap, «Произведения, Бердаха как источник по истории Каракалпаков»(1967) degen temada tariyx ilimlerinin' kandidati' degen ilimiy da'rejeni ali'w ushi'n dissertaciya jaqladi'. K.Xudaybergenov «Этические воззрения каракалпакских мыслителей XIX и начала XX веков» (1967) ha'm «Общественно политические и философских взгляды каракалпакских мыслителей XIX и начала XX веков» (1975) «Мировоззрение Бердаха» (1987) degen filosofiyali'q temalarda monografiyalar ja'riyaladi'.

Filosof S.Seytimbetov «Антиклерикализм и свободомыслие каракалпакских мыслителей второй половины XIX и начала XX веков»(1971) degen filosofiyali'q temada kandidatlı'q dissertaciya jaqladi'. Bul dissertaciylar menen monografiyada wo'tmish ma'deniyati' menen filosofiyasi'ni'n' XIX a'sir qaraqalpaq shayi'rlari'ni'n' poeziyasi'nda qalay sa'wleleniwin qarasti'radi'. Bul miynetler sovet da'wirinin' qatal ideologiyasi' ta'sirinde jazi'lg'anli'qtan wolarda klasikali'q miyraslardi' ja'miyetlik, filosofiyali'q bahalawda ayi'ri'm wori'nlarda bir jaqlama jantasi'wlar bayqaladi'. Ma'selen, Berdaqti' diniy aqi'ydalarg'a qarsi' qoyi'w, jaqsi' patsha ideyali'nan wo'tip revolciyali'q gu'reske shaqi'ri'w ideyalari'n sa'wlelendirgen dep yesaplaw, bul miynetlerde seziledi.

⁹ Хамидов.Х. Рукописное наследие Бердаха. Нукус, «Билим», 1995, стр.5.

¹⁰ Жапақов.Н, Хамидов.Х. Бердақ шығармаларының қолжазбасы.»Әмиўдәръя», 1972, №8, 54-56-бетлер; Жапақов.Н. Әдебиятымыз ҳаққында ўойлар. Илимий мақалалар топламы. Нөкис, 1974, 177-184 бетлер; Хамидов.Бердақтың жаңа қосықлары «Совет Қарақалпақстаны» 1974, 31-декабрь; Бердақтың «Шежире» шығармасының нұсқалары. «Әмиўдәръя» 1977, №5, 87-63-бетлер; Ески қарақалпақ тилинің жазба йестеликлери. Нөкис,1985, 72-86-бетлер х.б. мийнетлер.

Berdaqti`n` shi`g`armalari`nda pedagogikali`q ko`zqaraslardi`n` sa`wleleniwi ma`selesi boyi`nsha pedagog-ali`m Wo`.A`lewov kandidatli`q dissertaciya jazdi` ha`m jaqlap shi`qti`. (У.Алеуов. Педагогические взгляды Бердаха. Кандидатская диссертация, Ташкент, 1974).

Usi` ji`llarda filologiya iliminde de Berdaq do`retiwshigi boyi`nsha arnawli` dissertaciya`li`q jumi`slar islendi. Til biliminin` qa`nigesi D.Saytov «Язык каракалпакских поэтов XVIII-XIX веков . (Ислен жырау, Кунходжи, Бердаха и Ажинияза) degen temada 1971- ji`li` Alma-ata qalasi`nda kandidatli`q dissertaciya qorg`adi`. Dissertaciyanin` ma`lim bir bo`limi Berdaq po`eziyasi`ni`n` tili ma`selesine bag`i`shlang`an.

A`debiyatshi` Aydar Murtazaev Berdaqti`n` «Aqmaq patsha» da`stani` boyi`nsha arnawli` izertlew jumi`si`n ju`rgizip, da`stanni`n` buri`n islenbegen janrli`q, syujetlik ha`m ko`rkemlik wo`zgesheliklerin ashi`p berdi. (Муртазаев А. дастан «Ахмак патша»- «Царь-самодур Бердаха» Канд. Дисс.). Usi` dissertaciyanin` tiykari`nda wol son`i`nan monografiya jazdi` ha`m baspadan shi`g`ardi`. (Murtazaev.A. Berdaqti`n` «Aqmaq patsha» poemasi`. No`kis, «Qaraqalpaqstan», 1979).

Berdag poeziyasi` ha`m wo`mirine arnalg`an kandidatli`q dissertaciyalardi`n` biri wo`zbek a`debiyatshi`si` B.Qurbanbaevqa tiyisli (Курбанбаев.Б. Творчество Бердаха. Канд.Дисс. Ташкент.1977) «Berdag –qaraqalpaq xalqi`ni`ni`n` ulli` shayi`ri`» (No`kis, 1979) kitapshalari`n` atap wo`tsek boladi`. Wolarda Berdaqta xali`q turmi`si`n, tariyxin` qalay sa`wlelendirgeni tekstlik analizler tiykari`nda ko`rsetken. «Xali`q ushi`n» «Jaqsiraq» «Sali`q», «Jaz kelerme» si`yaqli` qosi`qlari` menen qatar «Shejire», «Amangeldi», «Ernazar biy», «Aydos baba», «Aqmaq patsha» poemalari`n` socialli`q, tariyxıy, filosofiyali`q ko`zqaraslardan tallaydi`, belgili juwmaqlar isleydi.

A`debiyatshi` Aydar Murtazaev pu`tkil wo`mirin derlik Berdaqti` arnawli` izertlegen pidayi` qa`nigelerden boli`p tabi`ladi`. Wol ilimiy joli`n 60-ji`llari` Berdaq do`retiwshiligi tuwrali` maqalalardan baslaydi`. 1967-ji`li` «Berdagti`n` «Aqmaq patsha» degen kandidatli`q, 1994-ji`li` «Berdagti`n` sheberligi» degen temada doktorli`q dissertaciya jaqladi`. Kandidatli`q dissertaciya materiallari` tiykari`nda, 1979-ji`li` «Berdagti`n` Aqmaq patsha poemasi`» degen temada monografiya jazdi` ha`m baspadan shi`g`ardi`. Monografiyada Aqmaq patsha shi`g`armasi` janrli`q, tematikali`q, syujetlik ha`m kompoziciya`li`q ko`zqaraslardan ken` tu`rde tallang`an. Aydar Murtazaevti`n` ayi`ri`m maqalalari` aradan ko`p

ji'llar wo'tse de, ko'tergen ma'selesinin' wo'tkirligi, wolardi'n' ilimiy sheshimi, uli'wma ilimiy qunli'li'g'i' menen ha'zir de a'hmiyetli dep atawg'a boladi'. Mi'sali', woni'n' «Klassikali'q do'retpelerdin' avtorli'g'i' haqqi'nda» (A'miwda'r'ya, 1981, №9, 117-122-betler) «Klasikami'zdi'n' biyik shi'n'i'» («Berdaq tan'lamali' shi'g'armalari'» degen kitapta. No'kis, 1987, 5-52-betler) «Klasikali'q do'retpelerdin' avtorli'g'i' ha'm Aqmaq patsha janrli'q wo'zgesheligi haqqi'nda» («Berdaq haqqi'nda so'z» maqalalar toplami'nda. No'kis, 1987, 116-145-betler) maqalalari' joqari'da keltirilgen ilimiy si'patlarga iye.

1970-80-ji'llari' qaraqalpaq klasikali'q a'debiyati'nda soni'n' ishinde Berdaq do'retiwshiliginde ko'rkem metod ma'selesine di'qqat berile baslaydi'. Bul ma'sele boyi'nsha bir qatar monografiyalar payda boldi'. Belgili a'debiyatshi' Nawri'z Japaqov wo'zinin' bir qatar monografiyalı'q jumi'slari'nda Berdaq ma'selesine ken'nen toqtap, woni'n' ma'lim bir ta'replerin ashi'wg'a yerisedi. Mi'sali', «Revolyuciyag'a shekemgi qaraqalpaq a'debiyati'nda» (No'kis, 1972) klasik shayi'rlardi'n' do'retiwshiliginde realizm ma'selesin qozg'ap, woni'n' tiykarg'i' bo'legin Berdaq shi'g'armalari'nda realistlik su'wretlew metodi'ni'n' qollani'wi'n ilimiy sa'wlendiredi. Bul Berdaq do'retiwshiliginin' metodi'n ani'qlawda da'slepki qa'demlerden boldi'.

A'debiyatshi' Qoni'sbay Kamalov qaraqalpaq a'debiyati'nda realizm metodi'ni'n' payda boli'w, qa'liplesiw jollari'n monografiyalı'q jobada izertledi, XIX a'sir klasik shayi'rlar do'retiwshiligi mi'sali'nda realizmnin' milliy a'debiyatag'i' tami'rlari'n ashi'p berdi. Wol temadag'i' izertlew din' belgili bir bo'legin Berdaq do'retiwshiliginde realizm metodi'ni'n' qollani'wi'na bag'i'shladi'. Bul klasik shayi'rlar do'retiwshiliginde realizmnin' qollani'wi' boyi'nsha islengen arnawli' jumi'slardi'n' biri yedi. (Kamalov.Q. Qaraqalpaq a'debiyati'nda ko'rkem metodti'n' evolyuciyasi'. Monografiyasi'. No'kis, «Qaraqalpaqstan», 1988, 81-120-betler)

Filologiya ilimlerinin' doktori', professor A.Paxratdinov Berdaqtani'w ilimine a'dewir u'les qosti' ha'm Berdaq do'retiwshiliginin' sharshamaytug'i'n u'git-na'siyatshi'si' boldi'. Berdaqti'n' wo'miri, do'retiwshiligi, woni'n' miyraslarin' ani'qlaw ma'seleleri ha'm wolardi' u'yreniw tariyxı' boyi'nsha wol ko'plegen maqalalar, kitapshalar, monografiyalı'q jumi'slar jazdi' ha'm baspaso'zde ja'riyaladi'. Wolardan «Qaraqalpaq Shejiresi» kitapshasi' (1984) Berdaqti'n' «Shejire» da'stani'n wo'z aldi'na u'yreniwge bag'i'shlang'an. Al, «Berdaq

shayi`rdi`n` da`stanli`q shi`g`armalari`» monografiyasi`» (No`kis,1987) «Shejire», «Aydos biy», «Ernazar biy», «Amangeldi», «Aqmaq patsha»da`stanlari`ni`n` qoljazzbalar xali`q awzi`ndag`i` variantlari`, ha`r qi`yli` ji`llardag`i` baspalari` tuwrali` so`z yetedi. Monografiya avtori` Berdaq miyrasi` boyi`nsha ayi`ri`m talasli` ma`selelerge wo`zinin` mu`na`sebetin bildiredi. Mi`sali`, wol «Aydos biy», «Xorezm», «Erkebay» da`stanlari`n` geypara avtorlardi`n` (M.Nurmuxammedov, G.Esemuratov, K.Xudaybergenov) Berdaqti`n` qa`lemine tiyisli yemes degen pikirlerine qosi`lmaydi` ha`m bul shi`g`armalardi`n` avtori` Berdaq dep yesaplaydi`, bul boyi`nsha wo`zinin` da`lillerin keltiredi. A.Paxratdinovti`n` bul kitabi` Berdaqti`n` epikali`q janrdag`i` shi`g`armalari`n` woni`n` uli`wma do`retiwshiliginen bo`lip ali`p ayi`ri`m izertlewdi`n` da`slepki ta`jiriybesi boldi`.

Usi` avtordi`n` «Berdaq shayi`r tvorchestvosi`ni`n` ji`ynali`w, basi`p shi`g`ari`li`w ha`m izertleniw tariyxin`an» (No`kis,1990) degen monografiyasi` berdaqtani`w iliminde yerisilgen barli`q jetiskenliklerdi sistemalasti`ri`p usi` ilimnin` payda bolg`an waqti`nan baslap, qa`liplesiw, rawajlani`w (1970-80- jj) da`wirine shekemgi tariyxin`an du`zgen. Avtor Berdaqti`n` basqa tillerge awdari`li`w, basqa respublikalar ilimpazlari` ta`reninen izertleniw jag`daylari`n` da sa`wlelendiredi, bir qatar tekstologiyali`q jumi`slar ju`rgiziwge ha`reket yetedi. Kitapti`n` son`i`nda Berdaq shi`g`armalari`ni`n` Qaraqalpaqstan Respublikasi`nda ha`m basqa respublikalarda basi`p shi`g`ari`li`wi` haqqi`nda bibliografiyalı`q mag`li`wmatlar berilgen. Sonday-aq, bul Berdaq do`retiwshiligin izertlew boyi`nsha monografiyalı`q, dissertaciyalı`q jumi`slar, ilimiy woherkler (broshyuralar), ilimiy toplamlar, maqalalar haqqi`nda mu`mkin bolg`ani`nsha toli`q bibliografiyalı`q mag`li`wmatlar menen ta`miyinlengen. Solay yetip, A.Paxratdinovti`n` «Berdaq shayi`r tvorchestvosi`ni`n` ji`ynali`w, basi`p shi`g`ari`li`w ha`m izertleniw tariyxin`an» kitabi` berdaqtani`w iliminin` tariyxin` arnawli` izertlegen ha`m woni`n` izbe-iz evloyuciyalı`q rawajlani`wi`n sa`wlelendiretug`i`n` da`slepki monografiyalı`q jumi`s boldi`. Woni`n` ilimiy aylani`sqa tu`siwi Berdaq do`retiwshiliginin` tu`rli ma`seleleri menen shug`i`llani`wshi` ilimiy xi`zmetkerler, aspirantlar, magistrantlar ha`m studentler ushi`n mag`li`wmatlar da`regi, ma`lim da`rejede qollanba xi`zmetin atqari`p kiyati`r.

Berdaqtani`w ilimindegi bunday jetiskenlikler joqari` woqi`w wori`nlari`nda «Berdaqtani`w» degen arnawli` kursti`n` ashi`li`wi`na tiykar boli`p xi`zmet yetti. Ha`zirgi waqi`tta Qaraqalpaq ma`mleketlik universitetinin` qaraqalpaq filologiyasi`

fakultetinde, No`kis pedagogikali`q instituti`ni`n` Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati` fakultetinde arnawli` berdaqtani`w pa`ni wo`tilmekte. Filologiya iliminin` doktori`, professor A.Paxratdinovti`n` pikirinshe berdaqtani`w kursi` arnawli` pa`n si`pati`nda Qaraqalpaq ma`mleketlik universitetinde Qaraqalpaq filologiyasi` fakultetinde 1978-jı`li` sho`lkemlestirgen.¹¹

Usi` waqi`ttan berli berdaqtani`w Qaraqalpaq ma`mleketlik universitetinde ha`m son`i`nan No`kis pedagogikali`q instituti`nda arnawli` pa`n si`pati`nda woqi`ti`li`p kelmekte.

Bul ilimiy sholi`wdi`n` na`tiyjeleri boyi`nsha to`mendegishe juwmaqlarg`a keliwi mu`kin:

-Berdaqtani`w ilimi qaraqalpaq a`debiyattani`w ilimi menen birge payda boldi` ha`m qa`liplesti. Bul process XX a`sirdin` birinshi yari`mi`na tuwra keledi.

-Berdaqtani`w wo`zinin` qa`liplesiw bari`si`nda tariyxı`y –filologiyali`q izertlew, yag`ni`y a`debiy miyraslar aspektinde ali`p bari`ldi`. Izertlew jumi`slari` Berdaq miyrasi`n ji`ynaw, basi`p shi`g`ari`li`w ha`m wolardi` ilimiy aylani`sqa tu`siriw bag`dari`nda ali`p bari`ldi`.

-1930-80-jı`llarda Berdaq miyrasi`n ji`ynaw ha`m izertlew boyi`nsha da`slepki qa`nigeler wo`sip shi`g`adi`: N.Da`wqaraev, I.Sag`itov, Q.Ayi`mbetov, S.Ma`wlenov, Sh.Xojaniyazov h.b

-1960-80-jı`llarda berdaqtani`w boyi`nsha monografiyali`q jumi`slar payda boladi`.(I.Sag`itovti`n`, Q.Kamalovti`n` miynetleri).

-Usi` ji`llari` Berdaq do`retiwshiligi tiykari`nda ha`r qi`yli` aspektlerde dissertaciylar qorg`aladi`. (A.Murtazaevti`n`, M.Tilewmuratovti`n`, S.Seytimbetovti`n`, Wo`.A`lewovti`n`, B.Qurbanbaevti`n` kandidatli`q dissertaciylari`)

-1977-jı`li` Berdaqti`n` 150-jı`lli`q, 1987-jı`li` 160-jı`lli`q saltanatli` yubileyi No`kiste wo`tkeriledi.

-Berdaqti`n` shi`g`armalari` rus, wo`zbek, tu`rkmen, qazaq, qi`rg`i`z tillerine awdari`li`p kitap boli`p baspadan shi`g`adi`.

-Berdaqtani`w iliminde bir qatar talasli` pikirler payda boladi`. Mi`sali`, Berdaqti`n` ayi`ri`m shi`g`armalarg`a avtorli`g`i`, tekstologiyali`q analizler boyi`nsha tarti`sli` pikirler ju`zege keledi.

¹¹ Пахратдинов А. Бердақ шайыр творчествосының жыйналыў, басып шығарылыў хәм изертлениў тарийхынан. Нөкис, «Қарақалпақстан»,1990,176-бет.

YEKINSHI BAP

G`a`rezsizlik ji`llari`nda Berdaq miyrasi`ni`n` izertleniw bag`darlari` (1990-ji`llar)

2.1 1990-ji`llari`ndag`i` tariyx`y, siyasiy- ja`miyetlik wo`zgerisler ha`m Berdaqti` izertlewdin` jan`a talaplari`

XX a`sirdin` aqi`ri`nda Wo`zbekstan Respublikasi` buri`ng`i` Sovetler awqami`nan bo`linip shi`g`i`p wo`z g`a`rezsizligine yeristi. Turmi`sti`n` barli`q tarawlari`nda derlik tu`pkilikli wo`zgerisler boldi`. Ekonomikada, siyasatta, ideologiyada buri`ng`i` ta`rtipler, tu`sinikler wo`zgerislerge ushi`radi`. Sebebi, wolar jan`a reformalar talaplari`na juwap bere almaytug`i`n yedi. Soni`n` ishinde wo`tmish tariyx`na, ruwx`y qa`diriyatlari`na jan`a zaman, jan`a talaplar da`rejesinde jantasi`w talap yetiledi. Usi`g`an baylani`sli` buri`ng`i` ma`deniy qa`diriyatlardi` jan`adan qarap shi`g`i`w, jan`adan bahalaw za`ru`rlikleri tuwi`ldi`. Ekonomikada ha`m ruwx`y turmi`stag`i` jan`a reformalar ha`zirgi zaman talabi`na i`layi`q jan`a ideologiyani` ju`zege keltirdi. Bunday jan`a ideologiya jan`a ja`miyetke za`ru`r boldi`. Sebebi, Wo`zbekstan Respublikasi`ni`n` Prezidenti I.A.Karimov aytqani`nday «O`zining hayotini, oldiga qo`ygan maqsadlarini aniq tasavvur qila oladigan, o`z kelajagi haqida qayg`uradigan millat hech bir davrda milliy g`oya va milliy mafkurasiz yashamagan va yashay olmaydi. Mafkura bo`lmasa, har qaysi davlat va jamiyat, qalaversa, har qaysi inson o`z yo`lini yo`qatish muqarrar...

Milliy g`oya va istiqlol mafkurasini ko`pmillatli O`zbekiston xalqining ezgu g`oya- ozod va obod Vatan, erkin va faravon hayot barpo etish yo`lidagi asriy orzu-intilishlari, hayotini idealarini o`ziga aks ettiradi.»¹²

Milliy ideologiyani`n` tiykarg`i` maqseti ha`m wazi`ypalari` tuwrali` ayta kelip, Prezidentimiz Islam Karimov wolarg`a to`mendegishe ani`qlama beredi: «Xalqin buyuk kelajak va ulug`bor maqsadlarini birlashtirish, mamlakatimizda yashaydigan, millati, tili va dinidan qat`iy nazar, har bir fuqaroning yagona Vatan baxt-saodati uchun doimo mas`ulyat sezib yashashga chorlash, ajdodlarimizning bebaho merosi, milliy qadriyat va an`analarimizga munosib bo`lishiga erishish,

¹² Каримов.И. Сўз боши. Миллий истиқлол ғояси: асасий тушунча ва тамойиллар. Тошкент, «Ўзбекистон», 2001, 5-6-бб.

yuksak fazilatli va komil insonlarni tarbiyalash, ularni yaratuvchilik ishlariga da'vat qilish, shu muqaddas zamin uchun fidoyilikni hayot mezoniga aylantirish-milliy istiqlool mafkurasining bosh maqsadidir».¹³

Demek, demokratiyalıq ha'm gumanistlik ideyalar menen suwg'ari'lg'an wo'tmish ma'deniyati ha'm a'debiyati kamil insanalardi ta'rbiyalawg'a xi'zmet yetiwi tiyis. Bul a'debiyatti'n aldi'n'g'i ideyalari ma'mleketimizdin ha'r bir puqarasi'ni'n qa'lbine ana Watani'mi'zg'a muhabbat sezimlerin, yerkinlik, g'a'rezsizlik ideyalari'na sadiqliq, adamlar arasi'nda wo'z ara hu'rmet, xaliqlar arasi'nda wo'z ara tatiwliq, si'ylasiq awi'zбирshilik sezimlerin ta'rbiyalay aladi'. XIX a'sir qaraqalpaq a'debiyati'ni'n klasigi Berdaq wo'z shi'g'armalari'nda joqari'da yeslep wo'tilgen aldi'n'g'i ideyalardi ken sa'wlelendirgen ha'm wolar adamlar ju'reginde jaqsi'liq miyrim-sha'pa'a't sezimlerin, gumanistlik ideyalardi ta'rbiyalaw ku'shine iye. Usi'nday qa'siyetlerine bola Berdaq do'retiwshiligi uli'wma bilim beriw, worta arnawli ha'm joqari'woqi'w wori'nlari'nda woqi'w bag'darlamalari'na kirgizilgen. Woni'n lirikaliq toplamlari, epikaliq shi'g'armalari qayta-qayta basi'p shi'g'ari'lg'an, basqa tillerge awdari'lg'an ha'm basi'p shi'g'ari'lg'an. Woni'n do'retiwshiligi g'a'rezsizlik ji'llari'na shekem ha'r qi'yli basqi'shlarda, ha'r qi'yli aspektlerde u'yrenildi. Wol tiykari'nan 1930-50-jil'larda tiykari'nan a'debiy miyras bag'dari'nda tariyxi'y- filologiyaliq aspektte u'yrenildi.

1960-80-jil'larda Berdaq boyi'nsha arnawli dissertaciyalıq ha'm monografiyalıq jumi'slar islendi, ku'ta ko'p maqalalar jazi'ldi. Berdaqti izertlewde jan'a bag'darlar payda boldi, yubileyler, ilimiy ha'm a'meley konferenciylar wo'tkerildi, arnawli ekspediciya jumi'slari ali'p bari'ldi. Na'tiyjede qaraqalpaq filologiyasi'ni'n qurami'nda berdaqtani'w ilimi payda boldi ha'm qa'liplesti. Bul haqqi'nda bizin magistrlik dissertaciyami'zdi'n birinshi babi'nda toliq mag'li'wmatlar berildi.

Soni da ayti'w kerek sovet da'wirinde qaraqalpaq a'debiyattani'w iliminde, soni'n ishinde berdaqtani'wda bir qatar kelispewshilikler, kemshilikler bar yedi. Wolardi'n tiykarg'i ko'pshiligi Sovet da'wirinde u'stemlik yetken bir jaqlama kommunistlik ideologiyani'n ku'shli zorli'qshi'li'q ta'sirinen boldi. Bul da'wirde

¹³ Каримов.И. Сўз боши. Миллий истиқлол ғояси. 7-бет.

ko`rkem a`debiyat ha`m a`debiyattani`w ilimi qatan` ideologiyali`q sheklewler ha`m partiyali`q nuqsawlar, ko`rsetpeler, bag`darlawlar tiykari`nda rawajlandi`. Kommunistlik ideologiyani`n` tiykarg`i` mazmuni`, ku`shi ja`miyetlik ta`siri bir pu`tin ja`miyetti socialli`q klaslarga, qatlamlarga bo`liw ha`m wolar arasi`ndag`i` qarama-qarsi`li`qti` mawasi`z gu`resti ja`miyetti revolyuciyali`q awdari`spaqlar jasawdi` u`git- na`siyat yetiwden ibarat yedi. Ko`rkem a`debiyattan usi`nday revolyuciyali`q ideyalardi` sa`wlelendiriw talap yetiledi. Wo`tmish a`debiyati`nan da usi`nday revolyuciyali`q ideyalar, socialli`q qarama-qarsi`li`qlar izlenedi. Berdaq miyrasi`nan da usi`nday ideyalar izlendi ha`m a`debiyattani`w iliminde Berdaq shi`g`armalari` usi` kommunistlik ideologiyani`n` tayar qa`lbine sali`p analiz yetiledi. Ma`selen, izertlewshiler I.Sag`itov, M.Nurmuxammedov, Ka`rimbay Xudaybergenovlar wo`z do`retpelerinde sol da`wirdin` talaplari`na muwapi`q Berdaqti`n` bir qatar socialli`q temadag`i` qosi`qlari`na tiykarlani`p («Sali`q», «Jaz kelerme», «Bi`yi`l», «Jaqsiraq», «Qaramas»h.t.b.) woni` klasikali`q qarama-qarsi`li`qti` wolar arasi`ndag`i` gu`resti bilgen, sana-sezimdi iyelegen, revolyuciyali`q ideyalardi` sa`wlelendirgen dep yesapladi` ha`m revolyucioner- demokrat shayi`r dep atadi`. Al, ayi`ri`m izertlewshiler shayi`rdi`n` geypara qosi`qlari`nda din iyelerine ha`m xi`zmetlerine kritikali`q ko`zqaraslardi` sa`wlelendirgenine qarap, woni` ateistlik ideyalardi` wo`zinshe sa`wlelendirgen dep tapti`.<sup>14</sup> Bunday ko`zqaraslardi`n` Berdaq jasag`an zamanni`n` tariyx`iy kontekstinen aji`ralg`an halda ayti`lg`anli`g`i`, Berdaqti`n` sovet ideologiyasi` talaplari`na biyimlestirgeni ko`rinedi. Wo`zbekstan ha`m Qaraqalpaqstan xali`q shayi`ri, Wo`zbekstan qaharmani` Ibrayi`m Yusupov (1929-2008) Berdaqti`n` shi`g`armalari`na bunday bahalar beriliwine to`mendegishe pikir bildiredi: «qi`zi`l ideologiya ha`kimshiligi ha`tte wo`tmishte jasag`an shayi`r- jazi`wshi`lardi`n` da revolyuciya`ga, marksizmge «xi`zmet qi`li`wg`a» talap yetkeni ma`lim. Usi` talapqa uyqasi`mli` pikir izleybiz dep, Berdaqti` bazi` bir izertlewshiler, ji`ynawshi`lar «Berdimurat haqti`n` quli`» degen qosi`q qatarlari` «Berdimurat xali`qti`n` quli`» dep wo`zgertipte ko`rdi. «quran ashi`p xali`qti` aldag`an iyshanlarga joqtur sali`q degen so`zlerdi shayi`r qosi`qlari`ni`n` qulag`i`na

¹⁴ Базарбаев. Ж. Бердақтың атеистлик ойлары. «Әмиўдәрәя», №5, 1966; Базарбаев. Ж. Бердақ өз заманының атеисти. «Совет Қарақлапақстаны», 23-апрель, 1966; Сейтимбетов. С. Антиклерикализм исвободамыслие каракалпакских мыслителей XIX и начала XX веков. Автореферат на сонск. Ученей сте канд. Филол. Наук. Ташкент, 1971.

qi'sti'rg'an jerleri de boldi'. So'ytip, Berdaq bir de ateist, bir de dindi, feodalli'q du'zimdi ji'rlawshi' dinshil sufi'naliy shayi'r boli'p bahalandi'.

Bulardan Berdaqti' «demokrat», «ateist» qi'li'p ko'rsetip kelgenlerdin' bir qansha qa'teligin keshiriwge boladi'. Wo'ytkeni, wolardi'n' woy-pikir qarshi'g'asi'na, Berdaq aytqanday «temag'a kiygizilip, ideologiya «tug'ri' si'na» qondi'ri'lg'an yedi.

Yekinshiden, hasli'nda wolardi'n' Berdaqqa degen niyeti du'ziw bolsa: solay islense, shayi'rdi' zaman rasmiy moyi'nlap, woni'n' a'debiy miyraslari' ken' ko'pshiliktin' irkinishsiz iygiligine asatug'i'n wolar biler yedi»¹⁵

Berdag do'retiwshiliginin' sovet da'wirindegi izertlew jumi'slari'ni'n' ideologiyali'q talaplardan g'a'rezli bolg'anli'g'i' tuwrali' belgili a'debiyatshi', akademik Baxtiyar Nazarov ta joqari'dag'i' pikir menen u'nles pikir bildiredi: «Berdaq haqida shu vaqtgacha yozilgan asar tadqiqobotlarda, ko'pincha, zaman talabi va firqaviy mafkurabozlikdan kelib chiqib, uni dinning ashaddiy dushmani sifatida ko'rsatish hukm surdi. Endi bunday biryoqlamaliklarni tuzatish vaqti etdi. Berdaq islom diniga juda katta mehr qo'ygan, shu ruhta tarbiyalangan va butun umr uning insonparvar g'oyalariga sodiq qolgan mutafakkir edi. Buni uning butun asarlari ko'rsatib turibdi.

Lekin ayni vaqtda Berdaq asarlarida din niqobi ostida munofuqlik qiluvchilarning keskin fosh etilganini ham bugun ro'y-rost e'tirof etmog'imiz lozim... Berdaq asarlariga yondoshuvda endi metodologik munosabatlarimizni ham yangilashimiz, yangi me'yor va mezonlar nuqtai nazaridan ish tutishimiz muhumdir»¹⁶

Demek, ulli' xali'q shayi'ri' menen belgili filolog ali'mni'n' Berdaq do'retiwshiligi boyi'nsha izertlewlerge bergan bahasi'nan kelip shi'qsaq, bu'gingi g'a'rezsizlik da'wirinde woni'n' u'yreniwde, bahalawda jan'a da'wir metodologiyasi'na, ilimiy talaplari'na, prinsiplerine, wo'lshe'mlerine su'yeniwimiz kerek, usi' wo'lshe'mlerdi tiykar yetip ali'wi'mi'z kerek. Sonda g'ana berdaqtani'w ilimi jan'a bag'darg'a, jan'a jolg'a tu'sedi. Bu'gingi g'a'rezsizlik da'wirinde

¹⁵ Юсупов.И. Қарақалпақ халқының миллий мақтанышы. Бердақ. Сайланды шығармалары. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1997, 10-11 бетлер.

¹⁶ Назаров.Б. Замон лочини. // Бердақ. Танланган асарлар. Тошкет, «Ўзбекистон», 1998, 7-8-бетлер.

wo`tmish ma`deniyati`na, a`debiyati`na zorli`q yetpey, woni` partiyali`q ideologiyani`n` tayar shen`berine aydap kirgizbey uli`wma insani`yli`q, uli`wma manawiy, demokratiyalı`q principi`lge metodologiyali`q jaqtan tiykarlani`p u`yreniwge imkaniyatlar jarati`p berdi. Berdaq miyrasi`n usi` principi`l`di basshi`li`qqa ali`p u`yrenenimizde biz buri`n ani`q ayti`lmag`an, buri`n ashi`lmag`an ta`replerin wobektiv asha alami`z. Ma`selen, Berdaqti`n` dinge bolg`an haqi`yqi`y bolg`an mu`na`sibeti, ayi`ri`m shi`g`armalari`nda gumanistlik ideyalardi` diniy filosofiyag`a su`yenip sa`wlelendirgenin bu`gingi ku`ni yemin-yerkin ayti`wg`a boladi`. Buni`n` ushi`n woni`n` ha`r bir shi`g`armasi`n puxta u`yreniwimiz lazi`m. Ta`jiriybeli a`debiyatshi`ni`n` ma`slaha`ti boyi`nsha biz Berdaqti`n` ha`r bir shi`g`armasi`na konkret jantasi`wi`mi`z kerek, woni`n` jarati`li`w sebeplerin ha`m tariyxi`n ani`qlawg`a ha`reket yetiwimiz tiyis. Ma`selen, Berdaq shi`g`armalari`nda qandayda bir xoja satira ni`shanasi`na ali`nar yeken (bul jerde Berdaqti`n` «Xojam» qosi`g`i` ko`zde tuti`lsa kerek), buni`n` menen shayi`r barli`q xojalardi` qaraladi` dep tu`sinbewimiz lazi`m yaki qandayda bir molla, din wa`kili a`jiwa (a`shkara) qi`li`nar yeken, buni`n` menen pu`tkil mollalar yaki din wa`killeri qaralang`an dep tu`sinbewimiz kerek». Demek, bul jerde ha`r bir wobrazdi` jeke qarawi`mi`z kerek, bir mollani`n` jaman qi`li`qlari`ni`n` a`shkaralani`wi`n dinnin` a`shkaralani`wi` dep tuwri` qabi`llamawi`mi`z kerek. Sebebi, «ko`rkem shi`g`armani`n` tiykari`nda uli`wmalasti`ri`w ni`zamlari`nan basqa individuallasti`ri`w tiykarlari` da a`hmiyetli wori`n tutatug`i`ni`n umi`tpawi`mi`z kerek.»¹⁷

Solay yetip, g`a`rezsizlik ji`llari`nda Berdaq miyrasi`n milliy ha`m uli`wmainsani`yli`q qa`diriyatlar soni`n` ishinde diniy qa`diriyatlar tiykari`nda u`yreniw mu`mkinshiliklerine iye boldi`q. To`mende, kelesi bo`limde Berdaq do`retiwshiliginin` g`a`rezsizlik da`wirinde 1990-2000-ji`llarda izertleniw tariyxi`n, bag`darlari`n, aspektlerin qarap wo`temiz ha`m ha`zirgi izertlewlerdin` ashqan jan`ali`qlari`n ashi`p wo`tiwge ha`reket yetemiz.

¹⁷ Назаров.Б. Замон лочини. // Бердақ. Танланган асарлар. Тошкент,1998, 8-бет.

2.2. Berdaq miyrasi`n izertlewde jan`a bag`darlardi`n` payda boli`wi`

1990- ji`llari` Berdaq miyrasi`n u`yreniwde jan`a bag`darlar payda boldi`. Yeger de buri`ng`i` izertlewlerde Berdaq ha`m woni`n` izertlewleri tuwrali` jan`a mag`li`wmatlar tabi`w ha`m wolardi` ilimiy aylani`sqa tu`siriw, shi`g`armalardi`n` ideyali`q, tematikali`q mazmunlari`n ashi`w si`yaqli` bag`darlar u`stemlik yetse, yendi Berdaq miyrasi` teoriyali`q bag`darlari` u`yrenile baslaydi`. Berdaq tani`w iliminde Berdaq miyrasi`n janrli`q, a`debiy ta`sirler, a`debiy baylani`slar, ko`rkem sheberlik aspektlerinde u`yreniwdin` aktivleniwi ko`zge taslanadi`. Sonday-aq Berdaqti` tekstologiyali`q aspektlerde qarasti`ri`w qaytadan qolg`a ali`ndi`. Berdaqti`n` avtorli`g`i`nda gu`manli` bolg`an ayi`ri`m shi`g`armalar haqqi`nda baspaso`zde talasli` pikirler ju`ritiw g`a`rezsizlik ji`llari` da dawam yetedi. Bunday izertlewler juwmag`i` boyi`nsha ko`p g`ana maqalalar, kitapshalar, monografiyalar baspadan shi`g`ari`ldi`, kandidatli`q ha`m doktorli`q dissertaciya`lar islendi ha`m qorg`aldi`. Berdaq miyrasi` mu`mkin bolg`ani`nsha saralani`p, 1990-ji`llar jan`adan basi`p shi`g`ari`ldi`. (Berdaq. saylandi` shi`g`armalari`. No`kis, «Qaraqalpaqstan», 1997). Soni`n` birge Berdaqti`n` wo`zbek tilindegi jan`a awdarmasi` basi`p shi`g`ari`ldi`. Woni` talantli` awdarmashi` Muzaffar Axmad wo`zbek tiline awdarg`an. (Berdaq. Tanlangan asarlar. Toshkent. «Wzbekiston» 1998). Al, 1997-ji`li` Berdaqti`n` 170-ji`lli`q yubileyi wo`tkerildi. Yubiley ma`resimleri Qaraqalpaqstan Respublikasi`ni`n` barli`q jerlerinde, ko`plegen wo`ndirislik, ilimiy ha`m woqi`w ja`ma`atlerinde wo`tkerildi. Bunday ilajlardi` wo`tkeriwge joqari` ha`m worta arnawli` woqi`w wori`nlari`, ilimiy mekemeler, uli`wma bilim beriw mektepleri, ha`r qi`yli` ka`rxanalar jedel qatnasti`. Yubileyge bag`i`shlang`an ilimiy konferenciya wo`tkerildi. Wonda Berdaq do`retiwshiligine arnalg`an ha`r qi`yli` temalarda ilimiy bayanatlar woqi`ldi`. Konferenciyanı`n` juwmag`i` boyi`nsha «Milliy a`debiyati`mi`zdi`n` bayteregi» a`debiy si`n maqalalar toplami`. (No`kis, «Qaraqalpaqstan», 1998) degen temada maqalalar toplami` baspadan shi`qti`.

G`a`rezsizlik ji`llari` buri`nnan berdaq tani`w menen shug`i`llani`p kiyati`rg`an ali`mlar wo`zlerinin` izertleniw bag`darlari`n` jan`a zaman talaplari`na i`layi`q qayta qarap, Berdaqti`n` buri`n izertlenbegen yaki az izertlengen ta`replerine basli` di`qqat beredi. Wolardan I.Sag`itov, A.Murtazaev A.Karimov, A.Pirnazarov,

A.Paxratdinov, Q.Bayniriyazov, Q.Maqsatov, K.Mambetov, H.Hamidovlar wo`z izertlewlerinin` tiykarg`i` bo`legin Berdaq do`retiwshiligine arnaydi` ha`m izertlew jumi`slari`n ha`r qi`yli` aspektlerde dawam yetedi. Izertlewshi A.Paxratdinov uzaq ji`llar dawami`nda ali`p bari`lg`an izertlew jumi`slari`n Berdaqti`n` epikali`q shi`g`armalari`ni`n` janrli`q wo`zgesheliklerine bag`darlaydi`. Woni`n` izertlewlerinin` na`tiyjeleri 1987-ji`li` «Berdaq shayi`rdi`n` da`stanli`q shi`g`armalari`» (No`kis, «Qaraqalpaqstan» baspasi`) degen atamada monografiya boli`p shi`qkan yedi. 1990-ji`li` woni`n` «Berdaq shayi`r tvorchestvosi`ni`n` ji`yni`li`w, basi`p shi`g`ari`li`w ha`m izertleniw tariyx`i`nan» (No`kis «Qaraqalpaqstan» baspasi`) degen atamada monografiyalıq miyneti ja`riyalandi`. Jumi`s Berdaq shayi`rdi`n` do`retpelerinin` izertleniw tariyx`i`na arnalg`an. (Bul jumi`s haqqi`nda dissertaciyanı`n` birinshi babi`nda toli`g`i`raq mag`li`wmat berilgen yedi).

G`a`rezsizlik da`wirinde Berdaq do`retiwshiligine bag`i`shlang`an da`slepki jumi`slar bir qatari` a`debiy baylani`slar a`debiy ta`sirler ma`selesine bag`i`shlandi`, atap aytqanda Berdaq poeziyasi`ni`n` basqa xali`qlar a`debiyatları` menen baylani`slari` ha`m wo`z ara ta`sirleri problemalari`n ashi`wg`a bag`darlang`an. Bul ma`seleler boyi`nsha wo`zbek a`debiyatshi`si` filologiya ilimlerinin` kandidati` Baxtiyar Kurbanbaev 1986-ji`li`-aq «Berdaq ha`m wo`zbek a`debiyati`» degen monografiyasi`n shi`g`ardi`. (No`kis, «Qaraqalpaqstan», baspasi`) bul jumi`sta berdaqtani`w tiykari`nda da`slepki ma`rte Berdaqti`n` basqa a`debiyatlar menen baylani`si` arnawli` tema retinde u`yrenilgen. Avtor monografiyada wo`zbek a`debiyati` klasigi Nawayi` menen Berdaq shi`g`armalari` arasi`ndag`i` ideyali`q, tematikali`q, ko`rkemlik jan`ali`qlari` yaki ulli` shayi`rdi`n` poetikali`q tekstlerin sali`sti`ri`p isenimli tu`rde ashi`p beredi. Ma`selen, wol Nawayi` ha`m Mashrabti`n` ayi`ri`m g`a`zellerin soni`n` ishinde «aqi`bet» redifli g`a`zzellerin Berdaqti`n` qosi`qlari` menen sali`sti`radi`. «Berdaqti`n` tvorchestvosi`nda ja`ne bir da`stu`rge na`zer taslayi`q. Belgili Shi`g`i`s klasiklerinin` tvorchestvosi`na ta`n belgili bir shi`g`armalarg`a muxammes baylaw tradiciyasi` buri`nnan belgili. Berdaq g`a`zzel jazbag`an, biraq wo`zinin` geypara shi`g`armalari`nda, yag`ni`y qosi`qlari`nda Shi`g`i`s shayi`rlari` arasi`nda ken` tarqalg`an bul da`stu`rlerge de bay turadi`. Aliysher Nawayi` shi`g`armasi`nda «aqi`bet» redifli g`a`zzel bar:

Ohkim ul oshino begona bo`ldi oqibot,

Hajridin bexunligim ofsona bo`ldi oqibot.»¹⁸

Izertlewshi XVIII a`sir wo`zbek shayi`ri` Mashrabi`n` a`debiy miyrasi`nan da «aqi`bet» redifli g`a`zellerinen mi`sallar keltiredi.

Qildi bu charqi falak rasvon davron oqibot,

Barii yo`qim bo`ldi oxir erga yakson oqibot.

«Berdaqti`n` a`debiy miyrasi`nan da aqi`bet degen temada qosi`q bar. Izertlewimiz soni` ko`rsetedi, wol aruzda yemes, ba`lkim, 8 buwi`nli` barmaq wo`lshemi menen jazi`lg`an bolsa da, wo`zinin` ideyali`q, ko`rkemlik jag`i`nan Aliysher Nawayi` ha`m Mashrabi`n` tradiciyalari`n xali`qti`n` konkret turmi`si` menen baylani`sti`ri`wdi`n` u`lgisi boli`p ko`rinedi.

Zaman neshik zaman boldi`,

Axi`ri` bolg`ay aqi`bet.

Kewillerge qayg`i` boldi`,

Qayg`i` tarqag`ay aqi`bet

... Demek, Berdaq Shi`g`i`s poeziyasi`na ta`n ko`rkem su`wretlew formalari`n qaraqalpaq poeziyasi`na bati`l ali`p kirdi, bul wo`z gezeginde Berdaq tvorchestvosi`ni`n` forma menen mazmuni` jag`i`nan bayi`p-toli`si`wi`na, solay yetip individual talantti`n` qa`liplesiwine sebep boldi`.»¹⁹

Kitapti`n` bunnan keyingi bo`limlerinde wo`zbek a`debiyati`nda Berdaq tradiciyalari`ni`n` ko`rinisleri isenimli ashi`lg`an. Bul ma`sele Berdaqti`n` «Jaqsı`raq», «Xali`q ushi`n», «Qashan ra`ha`tlanadursan`» h.t.b. qosi`qlari`ni`n` ideya-temetikali`q, ko`rkemlik da`stru`rlerinin` wo`zbek xali`q shayi`rlari` tvorchestvosi`nda qollani`li`wi`n tekstlik mi`sallardi` sali`sti`ri`p tallaw joli` menen isenimli ko`rsetken. Atap aytqanda Islam shayi`r Nazar ug`li`, Fazi`l shayi`r Yoldash ug`li`ni`n` bir qatar qosi`qlari`nda Berdaqti`n` joqari`da keltirilgen

¹⁸Курбанбаев.Б. Бердақ ҳам өзбек әдебияты. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1986, 36-бет.

¹⁹ Курбанбаев.Б. Бердақ ҳам өзбек әдебияты. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1986, 37-38 бетлер

qosi`qlari`ni`n` ta`siri seziletug`i`nli`g`i`n isenimli da`rekler menen ko`rsetip beredi.²⁰

«Berdaq tvorchestvosi` ha`m Mirtemir» dep atalg`an bo`liminde wo`zinin` jan`ali`g`i` menen aji`rali`p turadi`. Wonda Berdaq poeziyasi`n wo`zbek tiline awdari`p, woni` wo`zbek xalqi`na ken`nen tani`sti`ri`wda ko`p xi`zmetler yetken. Wo`zbekstan xali`q shayi`ri` Mirtemirdin` do`retiwshiligi Berdaq poeziyasi`ni`n` formalari`n, i`rg`aqlari`n bayqawg`a bolatug`i`ni`n tallawlar arqali` tiykarlap beredi. Uli`wma alg`anda a`debiyatshi` B.Kurbanbaevti`n` wo`zinin` worginalli`g`i` menen, problemi`ni`n` jan`ali`g`i` menen aji`rali`p turatug`i`n miynet boldi`.

Berdaq miyrasi`n a`debiy ta`sirler ha`m baylani`slar aspektlerinde qarag`an itibarli` jumi`slari`ni`n` biri filologiya ilimlerinin` doktori`, professor, Wo`zIA ni`n` haqi`qi`y ag`zasi` Husniddin Hamidovti`n` «Shi`g`i`s jazba derekleri ha`m XIX a`sir qaraqalpaq shayi`rlari`. «A`debiy ta`sirler problemi» degen monografiyasi` boldi`. (No`kis. «Bilim»1991). Kitapta XIX a`sir qaraqalpaq xali`qlari`ni`n` ma`deniy turmi`s da`rejesi, wolar woqi`g`an, paydalapg`an kitaplar, qoljazba da`rekler, qaraqalpaq shayi`rlari` wo`sken ma`deniy ha`m a`debiy wortali`q, wolar ta`sirlengen Shi`g`i`s shayi`rlari`ni`n` belgili shi`g`armalari`, paydalang`an a`debiy da`stu`rleri haqqi`nda ken` mag`li`wmatlar berilgen. Jumi`sta «Berdaq do`retiwshiliginde jazba dereklerdin` paydalani`wi`» degen bir bo`lim Berdaq poeziyasi`nda Shi`g`i`s kitabiy da`stu`rlerinin` ko`rinislerin ashi`wg`a bag`darlang`an.²¹ Jumi`s bastan aqi`ri`na shekem Berdaqtani`w problemi`n sheshiwge arnalg`ani` menen, wonda Berdaq wo`sken, shayi`r boli`p qa`liplesken a`debiy wortali`q, Berdaq woqi`g`an yamasa woqi`wi` mu`mkin bolg`an kitaplar, Berdaq ta`sirlengen Shi`g`i`s shayi`rlari` ha`m wo`zlestirgen a`debiy da`stu`rler ani`q mag`li`wmatlar ha`m tekstlerdin` tallawleri` arqali` ashi`p berilgen. Na`tiyjede bul jumi`s bunnan bi`lay izertlewge, a`sirese woni` a`debiy da`stu`rler ha`m baylani`slar aspektlerinde izertlewge so`z joq ko`p paydasi`n tiygizedi. Avtor Berdaq do`retiwshiliginde kitabiy stildin` qa`liplesiwi, jazba dereklerdin` roli tuwrali` bi`lay jazadi`: «Wo`zinin` shayi`rli`q do`retiwshiligin ka`malatqa jetkeriwde, soni`n` menen birge revolyuciya`g`a deyingi qaraqalpaq a`debiyati`n

²⁰ Курбанбаев.Б. Сол китап. 74-77 бетлер

²¹ Хамийдов.Х. Шығыс жазба дәреклери хәм XIX әсир қарақалпақ шайырлары. Нөкис, «Билим», 1991, 189 209-бетлер.

jazba a`debiyat da`rejesinde jetkeriwde Berdaq folklorli`q derekler menen bir qatarda jazba dereklerden de paydalandi`. Jazba derekler, joqari`da ayti`lg`anday, shayi`rdi`n` tema tan`lawi`nda, wo`z shi`g`armalari`nda ha`r qi`yli` janrda jazi`wi`nda, shi`n syujetlik materiallari`nda, stillik wo`zgesheliklerinde, wobraz jasaw usi`llari`nda ha`m basqa da tarawlarda yelewli wori`n iyeleydi. Berdaqti`n` mayda janrdag`i` shi`g`armalari`nda ha`m irirek shi`g`armalari`nda jazba derekler diagrammalari` san ha`m sapaqati`yasi` jag`i`nan folklorli`q materiallar menen derlik bir qatarda turadi`.

Qaraqalpaq jazba a`debiyati`ni`n` negizin sali`wshi`lardi`n` yen` iri wa`kili bolg`an Berdaq wo`zinin` tvorchestvosi`nda folklorli`q ha`m jazba dereklerdin` materiallari`n XIX a`sirdegi basqa qaraqalpaqlari`na qarag`anda birin-birine jaqi`nlasti`ri`p tvorchestvoli`q qatnasta paydalani`p, qaraqalpaq jazba a`debiyati`ni`n` toli`q qal`iplesiwine bag`dar ashi`p berdi.»²²

G`a`rezsizliktin` yen` da`slepki ji`llari` joqari`da so`z yetilgen Berdaq ha`m a`debiy ta`sirler menen a`debiy baylani`slar ma`selesine a`dewir di`qqat ku`sheydi. Usi` ma`sele boyi`nsha baspaso`zde bir qatar maqalalar ja`riyalandi`. Bul boyi`nsha, a`sirese, filologiya iliminin` doktori`, professor Kamal Mambetov wo`nimli isledi. Wol «Aliysher Nawayi` ha`m qaraqalpaq klasikleri» («Sovet Qaraqalpaqstanı», 17-may, 1991), «Nawayi` ha`m Berdaq» («Jas leninshi», 18-iyun, 1991), «Berdaq ha`m tuwi`sqa xali`qlar a`debiyati`» («Yerkin Qaraqalpaqstan» 22-yanvar, 1998) degen atamalarda bir neshe maqalalar ja`riyaladi`. Wolarda tiykari`nan Berdaq do`retiwshiliginin` Nawayi` poeziyasi` menen tematikali`q, ideyali`q baylani`slari` haqqi`nda so`z yetiledi. Woni`n` maqalalari`ni`n` na`tiyjeleri «Nawayi` ha`m qaraqalpaq a`debiyati`» (No`kis, «Qaraqalpaqstan» 1991), «Wo`zbek ha`m qaraqalpaq a`debiy baylani`slari`» (No`kis, 1992) degen ilimiy wocherklerinde ja`mlendi. «Nawayi` ha`m qaraqalpaq a`debiyati`» degen miynetinde K.Mambetov Berdaq do`retiwshiligi Nawayi` da`stu`rlerinin` ko`rinislerin baqlaydi` ha`m bul ma`selege arnalg`an bo`lim aji`ratadi`. («Nawayi`dan ashi`lg`an sawat» degen bo`lim. 16-33 betler). Bul bo`limde wol Nawayi`ni`n` ideyali`q, tematikali`q da`stu`rlerinin` Berdaq poeziyasi`nda ushi`rasatug`i`ni`n` da`lilleydi. Mi`sali`, yel- xali`q, Watan, jaqsi`li`q, jamanli`q haqqi`nda Nawayi`ni`n` woy- pikirleri Berdaqti`n` «Xali`q ushi`n»,

²² Хамидов.Х. Шығыс жазба дәреклери... 209-бет.

«Jaqsı`raq», «Ko`rindi», «Bolg`an yemes» h.t.b. qosı`qları`ndag`ı` woy- pikirleri, ideyalari` menen u`nlesetugı`n tekst mi`sallari` menen sali`sti`radi`. Izertlewshinin` pikiri boyi`nsha Berdaq Nawayi`ni`n` stilin, janrlı`q formalari`n toli`q wo`zlestirip, wo`zinin` poeziyasi`n yengizgen yemes. «Sebebi Nawayi` tvorchestvosi`nda janrlı`q formalari` Shi`g`i`s poeziyasi`nda ken` taralg`an g`a`zzel, muxammes, masnawiy, musamman, mustazad, rubayi` qusag`an janrlar yedi. Berdaq bul janrlardi` da bilgen. Biraq bul janrlardi`n` ha`mmesi arablardı`n` aruz wo`lshemi tiykari`nda jazi`latug`i`ni` bolg`ani` ushi`n da wol barmaq wo`lshemine tiykarlang`an xali`q poeziyasi` u`lgilerinen paydalandi`.»²³

Biraq «Bug`an qarap woti`ri`p:» Berdaq Nawayi`dan u`yrene almag`an» degen pikirdi ayti`w natuwri` bolar yedi, -dep dawam yetedi izertlewshi... Wol Nawayi`ni` su`yip woqi`di` ha`m teren` tu`sindi. Berdaq g`a`zzel, muxammesler de jazi`wi` mu`mkin yedi. Biraq bul janrlar wol jasag`an zamanda Wortı Aziya ha`m Qazaqstanni`n` yen` bilimli dep atalg`ani` bo`legi ushi`n g`ana za`ru`r janrlar yedi. Soni`n` da wol wo`z tvorchestvosi`n a`piwayi` xali`q turmi`si` menen baylani`sti`rg`i`si` keldi. Usi`nday sebepler menen Berdaq Nawayi` tvorchestvosi`n qunt penen u`yrenge de wondag`i` xali`qti` su`yiw, basqi`nshi` toparlarg`a bolg`an narazi`li`g`i`, a`dalat ha`m muhabbat motivlerin wo`zinde teren` wo`zlestire woti`ri`p, wo`z da`wirinin` socialli`q-ekonomikali`q jag`daylari`na pu`tkilley qarsi` pikirler bildirdi.»²⁴

K.Ma`mbetovti`n` bul kitapshasi` 550-jılli`q yubileyine 1991-jıli` bag`i`shlang`an. Sonli`qtan avtor woni` publicistikali`q stilde ilimiy wocherk janri`nda jazg`an.

Berdag shayi`r ha`m woni`n` tuwi`sqa tu`rkiy a`debiyatları` menen baylani`si` ma`selesi filologiya ilimlerinin` doktori`, professor Karimbay Qurambaevti`n` bir qatar ilimiy miynetlerinde sa`wlelengen. Bul ma`sele boyi`nsha usi` avtordi`n` Tashkent, No`kis, Ashxabad baspalari`nda jari`q ko`rdi. «Maqti`mquli` da`stu`rleri qaraqalpaq poeziyasi`nda», «Tu`rkmen tili ha`m a`debiyati`» №1, 1992(Ashxabad); «Maqti`mquli` ha`m qaraqalpaq shayi`rlari`» №7, 1992(Ashxabad) «Мактымкулы и каракалпакская литературная среда».Ашхабад,№7, 1992. Ali`mni`n` a`debiy baylani`slari` boyi`nsha izertlew jumi`slari`ni`n` na`tiyjeleri «Kewil kewilden suw isher» (No`kis, 1993) degen

²³ Мәмбетов К. Наўайы ҳәм қарақалпақ әдебияты. Нөкис, «Қарақалпақстан»,1998,20-бет.

²⁴ Мәмбетов К. Наўайы ҳәм қарақалпақ әдебияты. 28-бет.

ilimiy kitaplari`na ja`mlestirdi. Atap wo`tilgen miynetlerde Berdaq poeziyasi`ni`n` Maqti`mquli` du`rleri menen baylani`si` ma`selesine de ma`lim da`rejede kewil bo`lingen.

A`debiyatshi` Q.Ja`rimbetovti`n` da bul ma`sele boyi`nsha ayi`ri`m maqalalari`nda wo`zinshe baqlawlar bar. Mi`sali`, woni`n` tu`rkmen tilinde basi`lg`an «Ussatlardi`n` wobutlari`» (Ustazlardi`n` u`gitleri). Tu`rkmen – garagalpaq a`debiy xi`zmatdatshi`li`g`i`ndan nusga («Garagum» jurnali`, №6, 1998, Ashxabat) degen maqalasi`nda Maqti`mquli` menen Berdaq, A`jiniyazlardi`n` didaktikali`q qosi`qlari`ni`n` tematikali`q, ideyali`q, janrli`q jaqi`nli`qlari` mi`sallar menen sali`sti`radi`.

Berdaq poeziyasi`ni`n` Shi`g`i`sti`n` ulli` klasikleri menen ideyali`q-estetikali`q baylani`slari` usi` avtordi`n` «Идеи гуманизма в творчестве Бердаха» degen maqalalari`nda ilimiy derekler ha`m wolardi` tallawlar tiykari`nda isenimli ashi`p berilgen.<sup>25</sup> Sonday-aq a`debiyatshi` Patima Allamberganova wo`zinin` bir qatar maqalalari`nda (Berdaq do`retiwshiliginde Maqti`mquli` da`stu`rleri). A`mir Temurdi`n` 660-ji`lli`g`i`na bag`i`shlang`an professor- woqi`ti`wshi`lardi`n` ha`m studentlerdin` XX ilimiy-teoriyali`q konferenciyasi`ni`n` materiallari`. II tom, No`kis,1996; «Maqti`mquli`ni` woqi`g`anda» (K.Qurambaev penen birlikte) «A`miwda`rya», №10, 1999, 93-102 betler) ha`m «Традиции Махтумкулы в каракалпакской литературе: (На материале каракалпакской литературой XIX века)» degen temadag`i` kandidatli`q dissertaciyasi`nda (No`kis, QMU, 1999) Berdaqti`n` tu`rkmen a`debiyati`ni`n` klasik shayi`ri` Maqti`mquli` menen ideyali`q, tematikali`q u`nlesleri shi`g`armalardi`n` analizleri tiykari`nda ashi`p berilgen.

Wo`tken a`sirdin` 90-ji`llari`nda Berdaq miyrasi`n u`yreniwdegi qa`liplesken jan`a bag`darlardag`i` maqalalardan A.Murtazaevti`n` «Nawayi` ha`m Berdaq» («Sovet Qaraqalpaqstani`» 14-dekabr,1990), A.Shi`xi`yevti`n` «Berdaq ha`m tu`rkmen a`debiyati`» («Yerkin Qaraqalpaqstan» 28-oktyabr, 1998) degen miynetlerin ko`rsetiwge boladi`.

Wo`tken a`sirdin` 90-ji`llari`nda Berdaq miyrasi`n u`yreniwdegi qa`liplesken jan`a bag`darlardi`n` biri bul shayi`rdi`n` sheberligin izertlew boli`p tabi`ladi`. Bul ma`sele buri`nlari` basqa miynetlerdin` ishinde yekinshi da`rejeli wobekt

²⁵ Жәрімбетов Қ. Идеи гуманизма в творчестве Бердаха. Общественные наука в Узбекистане, №8-9,1998, стр 37-42.(Рус тилинде)

si`pati`nda u`stirtin qarali`p ju`rgen yedi. Yendi 90-ji`llari` Berdaqti`n` shayi`rli`q sheberligi problemi` arnawli` izertlew wob`ekti si`pati`nda u`yrenile basladi`. Berdaq do`retiwshiligin buri`nnan izertlep ju`rgen a`debiyatshi` Aydar Murtazaev bul ma`seleni arnawli` izertlew wobekti yetip tan`ladi`. Bul bag`darda wol bir neshe maqalalar ja`riyaladi`: «Klasikami`zdi`n` biyik shi`n`i`». //Berdaq tan`lamali` shi`g`armalari`. No`kis, 1987, 5-32-betler; Klasikali`q do`retpelerdin` avtorli`g`i` ha`m «Aqmaq patshani`n` janrli`q wo`zgesheligi haqqi`nda» // Berdaq haqqi`nda so`z. ilimiy maqalalar toplami`, No`kis,1987,116-145-betler; «Alti`n ha`r bir aytqan so`zim»./ «Yerkin Qaraqalpaqstan», 23-oktyabr, 1991; «Klasik shayi`rlari`mi`zdi`n` do`retiwshilik usi`llari`»// «Yerkin Qaraqalpaqstan»,3-oktyabr, 1998; h.t.b. bunnan son` A.Murtazaev «Berdaq shi`g`armalari`nda zamanago`ylik ha`m sheberlik» degen temada bes baspa tabaq ko`leminde monografiya shi`g`ardi`. Wonda ilimpaz Berdaqti`n` shayi`rli`li`g`i`n stillik, janrli`q, ideyali`q, tematikali`q wo`zgeshelikleri boyi`nsha ashi`p beredi. Aydar Murtazaev «Мастерство Бердаха» degen temada wo`zinin` usi` izertlewleri tiykari`nda doktorli`q dissertaciya jaqlawi` ha`m woni` QMU qa`nigelistirgen ken`esinde tabi`sli` jaqlap shi`qti`. (13-yanvar,1994). Bul Berdaqti`n` shayi`rli`q sheberligi ma`selesi boyi`nsha jaqlag`an da`slepki arnawli` dissertaciya`li`q jumi`s boldi`. Jumi`sta Berdaqti`n` wo`mir bayani` boyi`nsha jan`a mag`li`wmatlar, shayi`rli`q shi`g`armalari`n xronologiyali`q belgili bir da`wirlerge bo`lip u`yreniw ma`seleleri qaralg`an. Soni`n` menen birge lirikali`q qaharman wobrazlari`n jarati`w boyi`nsha Berdaqti`n` wo`zgesheligi, lirikali`q ha`m epikali`q wobrazlari`n jarati`wda Shi`g`i`s klasikasi` ha`m tu`rkiy poeziya da`stu`rlerin, sonday-aq milliy folklor u`lgilerin uti`mli` paydalani`wi`, wolardi` do`retiwshilik penen qayta islep sintezlep jiberiwi, Berdaq do`retiwshiliginde da`stu`r ha`m jan`ashi`li`qti`n` ko`rinisleri isenimli ashi`p berilgen. Ilimpaz belgili da`rejede Berdaqti`n` lirikali`q ha`m epikali`q shi`g`armalari`na tekstologiyali`q analiz jasadı. Usi` tiykarda wol Berdaqti`n` shi`g`armalari` yemes dep yesaplang`an «Kulen boli`s», «Xorezm» poemalari`n Berdaqti`n` haqi`yqi`y shi`g`armalari` dep yesaplaydi` ha`m wo`zinin` qarsi` pikirles wopponetlerine da`lilli juwap beredi<sup>26</sup>. A.Murtazaevti`n` wopponetleri bul poemalarg`a klasikali`q ayi`rmashi`li`q ko`zqaraslari`nan jantasi`p, Berdaq Kulen boli`stay a`meldar ha`m bay adamlardi` unamli` wobraz

²⁶ Нурмухаммедов М, Есемуратов Г. Бердақ хақында жаңа мағлыўматлар. «Қызыл Қарақалпақстан», 24-сентябрь, 1954; Сағыйтов И. Бердақтың творчествосы. Нөкис, 1958,110-бет; Муртазаев А. Мастерство Бердаха. Автореферат докт дисс. Нукус,1993,стр.19.

yetip ji`rlamaydi` dep yesapladi`. A.Murtazaev buri`nnan kiyati`rg`an bunday pikirge qarsi` shi`g`adi`. Woni`n` pikiri boyi`nsha «Kulen boli`s» poemasi` shayi`rdi`n` milliy maqtani`sh sezimlari tiykari`nda do`regen. Wol xali`q arasi`nan Kulen boli`stay isker a`meldarlar shi`qqani`n qanaatlani`wshi`li`q penen qabi`l yetedi. Sebebi, wolar u`lken-u`lken jerlerdi wo`zlestirip, gu`mbezli joylar saldi`radi`, wolar biznesten xabardar isbilermen adamlar boldi`, jumsag`an adamlari`na jaqsi` ma`mlede boli`p, wolardi`n` miynet haqi`si`n waqti`nda berip turg`an. Sonli`qtan biz bul shi`g`armani` («Kulen boli`s» poemasi`n) shayi`rdi`n` wo`z da`wirinin` tariyxi`y ko`rkem-estetikali`q talaplari`na tezlik penen birge tu`sinemiz ha`m bunnan bi`lay woni` usi` ko`zqarastan u`yreniwdi usi`ni`s yetemiz.

Bul, shi`ni`nda da, Berdaqti` u`yreniwde jan`asha jantasi`w boli`p tabi`ladi`. Bunday jantasi`w tek yelimizdin` g`a`rezsizlik alg`an ji`llari` mu`mkin boldi` dep yesaplaymi`z. Juwmaqlap aytqanda filologiya iliminin` doktori`, Aydar Murtazaevti`n` joqari`

da atalg`an monografiyasi` ha`m doktorli`q dissertaciyasi` Berdaq do`retiwshiligin u`yreniwdegi jan`asha jantasi`wlardan ha`m jan`a qa`demlerden dep yesaplaw mu`mkin.

Berdag shayi`rdi`n` sheberligin u`yreniwde basqa da monografiyali`q miynetlerdi atap wo`tiwge boladi`. Ma`selen, filologiya iliminin` doktori` (1995-jil`dan) Ayi`mqul Pirnazarov «Berdaqti`n` shi`g`armalari`nda qollani`lg`an do`retiwshilik usi`llar» (No`kis, 1998) degen temada monografiyali`q jumi`s jazdi`. Wonda ilimpaz Berdaq shi`g`armalari`nda qollani`lg`an ayi`ri`m ko`rkem a`meller, usi`llar tuwrali` so`z yetedi. Ma`selen, naqi`l- maqallardi`n`, portretler ha`m peyzajlardi`n` ko`rkem wobraz jarati`wda qollani`li`wi` ha`m a`hmiyeti haqqi`nda mi`sallardi` tallaw arqali` pikirler ju`ritedi.

Joqari`da yeslep wo`tilgen Berdaqti`n` ayi`ri`m shi`g`armalarg`a avtorli`g`i` tuwrali` ma`sele 90-jil`lardi`n` aqi`ri`nda geypara avtorlar ja`ne qayta aynaldi`. A`debiyatshi` Aydar Murtazaev «Xorezm» poemasi`ni`n` Berdaqqa tiyisli yekenin da`lillep ja`ne de bir neshe maqalalar jazdi`. Wolardan Berdaqti`n` «Xorezm» da`stani` haqqi`nda («Yerkin Qaraqalpaqstan», 10-iyun, 1997), «Xorezm» («A`miwda`rya» № 9-10, 1997) maqalalari`n` atap ko`rsetiwge boladi`.

Usi` ma`seleni qozg`ap filologiya iliminin` doktori` 2000-jil`dan Q.Bayniyazov ta bir neshe maqalalar jazdi`. «Berdaqti`n` «Xorezm» da`stani`ni`n` qoljazba nusqalari`» («Yerkin Qaraqalpaqstan» 30-may, 1997) , «Tag`i`da

Berdaqti'n' «Xorezm» da'stani' haqqi'nda» («Milliy a'debiyati'mi'zdi'n' bayteregi. a'debiy si'n maqalalar toplami'» No'kis, 1998, 41-65-betler).

Bul ma'seleni bunnan buri'n a'debiyatshi' A.Paxratdinov ta qozg'ag'an yedi. («Berdaq shayi'rdi'n' «Xorezm» da'stani' ha'm woni'n' tariyx'i'y ta'g'diri haqqi'nda» //A'miwda'rya, №11, 1989, 88-90-betler)

Al, akademik H.Hamidov Berdaqti'n' qoljazbalari'n til bilimi aspektinde ha'm tekstologiyali'q jaqtan u'yreniwge arналg'an monografiyasi'nda «Xorezm» poemasi'ni'n' qoljazba tekstinin' fotokopiyasi'n keltiredi ha'm woni'n' («Shejire» da'stani' menen birge) fonetikal'q, morfologiyali'q si'patlari'n beredi. Soni'n' menen birge usi' yeki da'stanni'n' tekstlerinin' transkripciyasi'n ha'm rus tiline awdarma varianti'nda beredi. (H.Hamidov Рукописное наследие Бердаха. Монография. Нукус.»Bilim»1995). Monografiyani'n' izine ko'lemli (132-183 bb.) glossariy-Berdaq tilinin' tu'sindirme so'zligi berilgen. Bul kitapti'n' ju'zege keliwi Berdaqti' u'yreniwshilerge bir qansha da'rejede a'meliy ja'rdem boldi' ha'm Berdaqhani'w ilimine qosi'lg'an u'les boldi'.

Joqari'da keltirilgen miynetlerdin' avtorlari'ni'n' ba'ri de «Xorezm» poemasi'n Berdaqti'n' avtorli'g'i'nda shi'g'arma dep yesaplaydi' ha'm wo'zlerinin' bul²⁷ poziciyasi'n wo'z imkaniyatlarina qaray mu'mkin bolg'an da'rekler, mag'li'wmatlar, tallawlar menen da'lilleydi. Solay yetip uzaq ji'llar (1954-ji'ldan baslap) kirgizilgen ilimiy dissertaciya na'tiyjesinde «Xorezm» poemasi' ani'q haqi'yqi'y avtori' Berdaqqa qaytari'ldi'. Bul berdaqhani'w iliminin' tariyx'i'ndag'i' jetiskenliklerden boldi' dep yesaplaw mu'mkin.

90-ji'llardi'n' ishinde Berdaq do'retiwshiligi arnawli' akademiya'li'q izertlew shen'berine tu'sti. Wo'zRIA QQB N.Da'wqaraev ati'ndag'i' til ha'm a'debiyat instituti' ilimiy xi'zmetkerleri 70-80-ji'llari' qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' tariyxin' a'yyemgi da'wirlerden baslap 1920-ji'lg'a shekemgi da'wirin izertlew wobekti yetip aldi' ha'm woni'n' juwmaqlari'n rus tilinde u'lken monografiya yetip shi'g'ardi'. Usi' ja'ma'a'tlik ko'lemli jumi'sta Berdaq do'retiwshiliginin' son'g'i' a'debiyattani'wti'n' son'g'i' jetiskenliklerin yesapqa ali'w menen izertlengen.²⁸ (Berdaq do'retiwshiligi boyi'nsha izertlew avtori' f.i.d.,professor I.Sag'i'tov). Izertlewde Berdaqti'n' wo'mir bayani' boyi'nsha mag'li'wmatlar, shayi'r boli'p jetilisiw jollari' ko'rsetilgen. Berdaq poeziyasi' ko'birek ideyali'q, tematikal'q

²⁷ История каракалпакской литературы. С древнейших времён до 1917 года. Ташкент,»ФАН» 1994.

²⁸ История каракалпакской литературы. Стр.200-245.

ko'zqaraslardan qaralg'an. Belgili qosi'qlari «Xali'q ushi'n», «Jaqsir'raq», «Sali'q», «Bi'yi'l», «Zamanda» h.t.b qosi'qlari XIX a'sirdegi socialli'q turmi's kontekstinde qarag'an. Berdaqti'n epikali'q shi'g'armalari'nan «Rawshan», «Aqmaq patsha», «Shejire», «Amangeldi», «Aydos biy», «Yernazar biy» da'stanlari analizge tartil'gan. Wolardi'n tariyxi'y, ko'rkemlik a'hmiyeti aytil'gan. Solardi'n ishinde Berdaqti'n avtorli'g'i'nda yekenligi gu'manli' boli'p ju'rgen «Aydos biy» da'stani usi' shayi'rdi'n ko'lemli, tariyxi'y ha'm ko'rkemlik a'hmiyetke iye ko'rnekli shi'g'armasi dep yesaplaydi.²⁹ Biraq bunday tasti'yi'qlawg'a qarama-qarsi' pikirlerde bar. Ma'selen, a'debiyatshi'lar M.Nurmuxammedov, G.Yesemuratov, A.Karimov, I.Yusupov, Q.Bayniyazov, Q.Smamutovlar basqasha pikirde. Wolar wo'z shi'g'armalari'nda «Aydos biy» poemasi'ni'n Berdaqqa qatnasi' joq shi'g'arma yekenligin da'lillep, ko'plegen argumentler, faktler, isenimli analizler keltiredi. Biz bul diskussiyani toli'g'i'raq ha'm ken'irek tu'rde jumi'si'mi'zdi'n kelesi bo'limlerinde sa'wlelendiremiz.

Uli'wma bul kitaptag'i Berdaqqa arnalg'an bo'lim I.Sag'i tovti'n 1974-ji'li shi'qqan «Sahra bu'lbili» monografiyasi'ni'n i'qshamlasti'rg'an tu'rin yeske aladi'.

1997-ji'li Qaraqalpaqstan Respublikasi Ministrler Ken'esi qarari'na muwapi'q Berdaqti'n 170-ji'lli'q yubileyin wo'tkerdi. Yubileyge bilimlendiriw, do'retiwshilik ilim ha'm wo'ndirislik ja'ma'a'tlerden wa'killer, sonday-aq Wo'zbekstan Respublikasi'ni'n Jazi'wshi'lar awqi'mi basli'g'i, Wo'zbekstan xali'q shayi'ri, Wo'zbekstan qaharmani Abdulla Aripov, Wo'zRIA akademigi Baxtiyar Nazarov, professor Abdiqa'dir Haysetmetov h.b lar qatnasti ha'm Berdaq do'retiwshiligi, woni'n ha'zirgi waqi'ttag'i a'hmiyeti, du'nya a'debiyati'ndag'i worni' haqqi'nda wo'z shi'g'i'p so'ylewlerinde ashi'p berdi. Yubileyge baylani'sli wo'tkerilgen konferenciyada Berdaq do'retiwshiliginin ha'r qi'yli' problemalari boyi'nsha ilimiy bayanatlar islendi. Usi' ji'ldi'n ayag'i'nda Qaraqalpaq Ma'mleketlik Universiteti territoriyasi'nda Berdaq milliy muzeyi ashi'ldi. Muzey arnawli' joybar boyi'nsha quri'li'p, No'kis qalasi'ndag'i son'g'i' arxitekturali'q jan'ali'qlardan boli'p yesaplanadi. Woni'n zallari ha'm wo'jireleri muzey eksponatlari ko'rgizbe yetiwge ha'm saqlawg'a arnalg'an. Ha'zirgi waqi'tta muzeyde qoljazba ha'm zat eksponatlari ji'ynalg'an. Wonda ha'r qi'yli' ma'deniy, a'debiy, ilimiy ilajlar, konferenciyalar wo'tkerilip turadi, tariyx, a'debiyat

²⁹ История каракалпакской литературы. стр. 225-230.

pa`nlerinen arnawli` sabaqlar wo`tkerildi. Berdaq muzeyi No`kis qalasi`ndag`i` ko`rnekli imaratlardan boli`p, studentlerdin` su`yikli worni`na aynalg`an.

Berdaqti`n` 170-jılli`q yubileyine bag`i`shlap wo`tkerilgen konferenciya materiallari` tiykari`nda ilimiy toplam shi`g`ari`ldi`.³⁰ Bul toplamda belgili qaraqalpaq a`debiyatshi`lari` A.Paxratdinov, Yu.Paxratdinov, A.Pirnazarov, H.Hamidov, Q.Bayniyazov, T.Ma`mbetniyazov, I.Wo`tewliev h.t.b maqalalari` basi`lg`an. Wolarda Berdaq shi`g`armalari`ni`n` izertleniw jag`daylari`, Berdaqti`n` shi`g`armalari`nda gumanizm ha`m milliylik ideyalari`ni`n` sa`wleleniwi, Berdaq shi`g`armalari`nda realistlik su`wretlewlerdin` qollani`li`wi` si`yaqli` ma`seleler ko`terilgen. Sonday-aq toplamda Berdaqti`n` «Shejire» ha`m «Xorezm» da`stanlari` boyi`nsha jan`a pikirler ayti`lg`an. (S.Bahadirova ha`m Q.Bayniyazov). Uli`wma bul toplam berdaqtani`w ilimine jan`a woy-pikirler kirgizdi, jan`a ma`seleler ko`terip shi`qti`.

Usi` 90-jıllardi`n` aqi`ri`nda Berdaq do`retiwshiligi ha`r qi`yli` teoriyalı`q ko`zqaraslardan u`yrenetug`i`n izertlew jumi`slari` kishi-girim kitapshalar tu`rinde baspadan shi`qti`. Wolardan filologiya iliminin` doktori` (2005-jıldan) Qurbanbay Ja`rimbetovti`n` «Berdaq na`siyatlari` –bizin` ruyxi`y g`a`ziynemiz» (No`kis, 1998) degen kitapshasi` di`qqatqa i`layi`q. Avtor Berdaq na`siyatlari`n ha`zirgi zaman talaplari`nan kelip shi`g`i`p, shayi`r jasag`an XIX a`cirdegi tariyxı`y, ja`miyetlik ekonomikalı`q sharayatlardi` yesapqa alg`an jag`dayda ilimiy ko`pshilik usi`l menen talqi`yi`n yetedi. Kitapshadag`i` jan`ali`q sonnan ibarat, yeger de buri`n qaraqalpaq a`debiyatshi`lari` Berdaqti`n` didaktikalı`q shi`g`armalari`n, etikalı`q ko`zqaraslari`n dinnen bo`lip ali`p, ha`tteki wog`an qarama-qarsi` qoyi`p tallag`an bolsa, Q.Ja`rimbetovti`n` pikiri boyi`nsha XIX a`sir qaraqalpaq shayi`rlari`ni`n` etikalı`q pikirlerdin` ruyxi`y su`yenishi boli`p islam dininin` aqi`ydarı`, islam filosofiyası`, musi`lman pari`zlari` ha`m su`nnetleri, payg`ambar ha`diyseleri, musi`lmanlardı`n` muqaddes kitabi` bolg`an «Quran», ja`riya ta`rtipleri xi`zmet yetken.³¹ Avtor wo`zinin` bul ko`zqarasi`n Berdaq, A`jiniyaz ha`m wo`zlerine ustaz yesaplang`an Maqti`mquli` shi`g`armalari`n tallaw arqalı` bildiredi. Wolardi`n` lirikalı`q qaharmani` ja`miyettegi ku`shli qatlamlardi`n` aldi`nda haqi`yqatli`qti` ayti`wdan, wolarg`a tuwri` joldi`, haqti`n` joli`n siltewden tarti`nbaydi`, kerisinshe buni` wo`zinin` musi`lmanni`n` wazi`ypası`, narazi` dep

³⁰ Миллий әдебиятымыздың байтереги. Әдебий сын мақалалар топламы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1998.

³¹ Жәрімбетов Қ. Бердақтың нәсиятлары –біздің рухый ғәзийнемиз. Нөкис, 1998, 7-8 бетлер.

biledi... Demek, Berdaq penen A`jiniyaz wo`zlerinin` didaktikali` shi`g`armalari`nda yel basshi`lari`nan xali`qti`n` jag`dayi`na duri`s na`zer sali`wdi`, qazi`dan a`dil hu`kim shi`g`ari`wdi`, baq-da`wletli adamlardi`n` qayi`r-saqawatli` boli`wdi` qatan` talap yetkende, payg`ambar na`siyatlarin`nan, sharayat zan`lari`nan ruyxi`y azi`q aladi`, wolardi` haqi`yqi`y tirek yetedi.³²

Usi` ji`llari` Berdaq do`retiwshiliginin` milliy wo`zinshelikleri ma`lim da`rejede di`qqat awdari`la basladi`. Filologiya iliminin` kandidati` Ibrayi`m Wo`tewliev usi` ma`selege bag`i`shlang`an «Berdaq poeziyasi`ni`n` milliy wo`zinshelikleri» (No`kis, «Qaraqalpaqstan»,1998) degen atamada 3,5-betler ko`leminde ilimiy jumi`s ja`riyaladi`. Jumi`sta avtor Berdaq shi`g`armalari`n a`debiyatta milliylik ideyalarini`n` sa`wleleniwi ko`zqarasi`nan u`yreniwge ha`reket yetken. Avtor Berdaqti`n` lirikali`q ha`m epikali`q shi`g`armalari`n usi` ko`zqarastan tallap, wolardi` qaraqalpaq xalqi`ni`n` milliy sana-sezimlerin, yerisken jetiskenliklerin ko`rsetedi. Bul boyi`nsha to`mendegi juwmaqlarg`a keledi: «Juwmaqlasti`ri`p aytqani`mi`zda Berdaqti`n` qaraqalpaq xalqi`ni`n` milliy wo`zinsheliklerin wog`ada teren` sa`wlelendirgen milliy shayi`ri` boli`p jetisti. Birinshiden, qaraqalpaq shayi`rlari`ni`n` tariyxi`y tami`rlari`na, milliy wo`zgesheliklerine iye xali`q, wo`z aldi`na millet yekenligin ko`rsetedi...

Yekinshiden, tuwi`lg`an ma`kan, wo`z yelin`, wo`sken jerin`di bil, su`y qa`dirle dep u`yretti. Ata-babam jasag`an jer, kindik qan tamg`an hasi`l topi`raq, a`diwli Watandi` qa`sterlewdi alg`a tutti`.

U`shinshiden, millettin` ruwxı`y du`n`yasi`n ashti`, woni`n` tariyxtag`i` ja`miyettegi a`hmiyetli worni`n ko`rsetip berip, bul arqali` (uli`wma adamzatti`n) tu`rkiy xali`qlar ma`deniyati`, ma`deniyatti`n` rawajlani`wi`na biybaha u`les qosti`.

To`rtinshiden, xali`qti`n` milliy da`stu`rlerin, u`rp-a`detlerin turmi`s wo`zgesheliklerin, du`nya tani`mi` ko`zqaraslari`n toli`q ko`rsetip berdi...

Besinshiden, qaraqalpaq xalqi`n barli`q milliy wo`zgeshelikleri, ayi`rmashi`li`qlari` menen du`nyag`a tani`tti`. Xalqi`mi`zdi`n` qaytalanbaytug`i`n milliy wobrazi`n ha`m xarakterin jasadi`. Qaraqalpaq degen xali`qti`n` milliy portretin si`zdi`.

Ati`nshi`dan, Berdaq xali`qti` jaqsi` biledi. Wo`z ana tilinde xalqi`mi`zdi`n` wo`zine ta`n bolg`an milliy wo`zgesheliklerin ju`zege shi`g`aradi`.... Ko`rkem

³²Сол kitap. 8-бет.

wobrazli` milliy woy-pikirlerdi ju`zege shi`g`ardi`... Berdaq usi` bag`darda qaraqalpaq xalqi`ni`n` milliy ko`rkem a`debiy tilin qa`liplestiredi.³³

I.Wo`tewlievti`n` bul izertlew jumi`si` Berdaq poeziyasi`nda milliy wo`zgeshelikti ani`qlawg`a bag`darlang`an da`slepki arnawli` jumi`slardan boldi`.

Berdaq ha`m milliy ideyalar problemi` professor Qabi`l Maqsetovti`n` maqalalasi`nda da sa`wlelengen.<sup>34</sup> Qaraqalpaqstan ha`m Wo`zbekstan xali`q shayi`ri` I.Yusupovta Berdaqti`n` 170-jil`li`q yubileyine arnalg`an maqalasi`nda shayi`r poeziyasi`ni`n` a`debiyati`mi`zdag`i` milliy a`debiyat yetiwine a`hmiyetine toqtap bi`lay dep jazadi`: «Berdaq poeziyasi`ni`n` wo`risin ken`eytip, tematikali`q ha`m janrli`q jaqtan woni` tu`rlendirip, woni`n` xali`qli`q demokratiyalı`q ma`nisin ku`sheytip, gu`resshen`lik ruwx u`rlep, woyshan`li`g`i`n teren`letip, milliy a`debiyati`mi`z da`rejesine ko`terdi. Ma`selen, «Aqmaq patsha» da`stani`—bul buri`n bizde ko`rilmegen jazba a`debiyati`ni`n` epikali`q do`retpesi. «Amangeldi», «Aydos biy», «Yernazar biy» jeke adamni`n` g`ana yemes, ba`lki xali`qti`n` tariyxı`y ta`g`dirinin` qaharmanli`q, tragediyali`q ko`rinisi. Bul shi`g`armalar ha`m «Shejire», «Xorezm» poemalari` ali`mlardi`n` Berdaqti` birinshi qaraqalpaq dep atawi`na negiz boldi`. Mine, bul rawajlani`w wo`zgeshelikleri Berdaqqa deyingi a`debiyati`mi`zda bolmag`an yedi. Woni`n` u`stine Berdaqti`n` do`retiwshiligi qaraqalpaq a`debiy tilin jetilistiriwde u`lken wori`n tutadi`...»³⁵

A`debiyatshi`lari`mi`zdi`n` Berdaq poeziyasi`na milliylik ma`selesin izertlewge umti`li`wda jan`a g`a`rezsizlik da`wirinin` u`lken ta`siri bar. Sebebi, g`a`rezsizlik da`wiri a`debiyati`ni`n` milliyliги ma`selesine jan`asha qarawg`a, jan`asha ha`m progressiv milliy ideologiya kontekstinde jantasi`wg`a mu`mkinshilikler beredi. Buni`n` da`lili retinde Wo`zbekstan Prezidenti Islam Karimovti`n` to`mendegi so`zlerin keltiriwge boladi`: «...ajdodlarimizning bebaho merosi, milliy qadriyat va an`analarimizga munasib bo`lishiga erishish yuksak fazilatli va komil insonlarni tarbiyalash, ularni yaratuvchilik ishlariga da`vat qilish, shu muqaddas zamin uchun fidoyilikni hayot mezoniga aylantirish-milliy istiqloл mafkurasining bosh maqsadidir.»³⁶

³³ Отеулиев И. Бердақ поэзиясының миллий өзіншелikleri. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1998, 22-бет.

³⁴ Мақсетов Қ, Бердақ хэм миллий ояныў дәўири. «Әмиўдәрйя», №6, 1998.

³⁵ Юсупов И. Қарақалпақ х-алқының миллий мақтанышы. //Бердақ. Сайланды шығармалары. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1997, 7-бет.

³⁶ Каримов И. Сўз боши. // Миллий истиклол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Тошкент, «Ўзбекистон», 2001, 7-бет.

1997-jil Berdaqning tuvilligini 170-jil toliq baylansli bir qancha madaniy, adbiy, ilmiy ilajlar to'g'riligini haqqida joqarida mag'liwmat berilgan yedi. Usunday ilajlardin biri yubiley hurmetine basip shig'arilip jamiyetshilikke usinilgan Berdaqning jan'atopamlari boldi. Bul toplamlarga buringi baspalari nasalistsirg'anda bir qancha jinyaqlasqan, tekstologiyaliq jaqtan bir qancha islangen boldi. Usunday toplamlardin biri 1997-jil No'kis qalasinida «Qaraqalpaqstan» baspasidan jarıqqa shıqkan «Berdaq. Saylandı shıg'armaları» atamasındagı kitap boldı. Toplam Wo'zbekstan ham Qaraqalpaqstan xalıq shayıri İbrayim Yusupov ham Wo'zbekstan IA haqqıyqıy ag'zasi, filologiya iliminin doktori, professor H.Hamidovlar tarepinen baspag'a tayarlangan. Wolar Berdaqning har bir shig'armasin qayta qarap, wolar har qıylı qosımtalardan tazalap yetiwge hareket yetken. Al, buringnan koshirme qoljazbasi bar shig'armalarin sol qoljazba tiykarinde toplamga kirgizilgen. Maselen, Berdaqning «Shejire», «Xorezm» poemalari qoljazba tiykarinde berilgen. «Xorezm» poemasi Berdaqqa tiyisli yemes dep buringi basilgan toplamlarga kirgizilmegen yedi. «Xorezm poemasi haqqında ko'p jılli'q diskusiyalardan son wol usi toplamga Berdaqning haqqıyqıy shig'armasi si'patında kirgizildi. Toplamdı du'ziwshi ham tayarlawshılardin biri xalıq shayıri İbrayim Yusupov wog'an «Qaraqalpaq xalqınıń milliy maqtanıshı» degen temada algı so'z-maqala jazgan. Maqalada avtor Berdaq miyrasınıń a'hmietin koresedi, wonı yele de ilmiy tiykarda teren izertlew kerek yekenligi ham keleshektegi wazıypalari haqqında aytadı. «Gawhardı wog'an jabi'sqan basqa qosımtalardan tazalamagan shelli wol jilwalanbaydı. Sol degendey, Berdaqning hasıl miyraslarin shan-tozanlardan, shop-shardan arshıp, xalıqqa shayırdin gawharday hasıl wo'z so'zlerin beriwimiz lazim.»³⁷

Usi yubileydin mu'na'sebeti menen Berdaq shig'armalari'ni' jan'at awdarmasi iske asirildi. Bunnan buringi wo'zbek tilinde shıqqan Berdaq toplamlari'ni' barligi derlik Wo'zbekstan xalıq shayıri Mirtemir awdarmasinda shıqqan yedi. (1951, 1956, 1968, 1978, 1983-jıllarda). Berdaqning wo'zbek tilinde shıqkan yen son'gi toplami shayır ham talantli awdarmashi Muzaffar Axmad awdardi.³⁸ Awdarma toplamina Wo'zia akademigi, filologiya ilimlerinin doktori, professor, belgili adbiyatshi Baxtiyar Nazarov «Zaman

³⁷ Юсупов И. Қарақалпақ халқының миллий мақтанышы. // Бердақ. Сайланды шығармалары. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1997, 9-бет.

³⁸ Бердақ. Танланған асарлар. Тошкент, «Ўзбекистон», 1998.

lashi`ni`» degen temada kiris so`z, maqala jazg`an.(3-5-betler). Jan`a toplamg`a na`zer salg`anda awdarmashi`ni`n` Berdaq do`retiwshiliginin` ani`q worginali`nda puqta u`yrenenligin ko`remiz. Bizin` ko`zqarasi`mi`z boyi`nsha Muzaffar Axmad Berdaq shi`g`armalari`n teren` tu`sinip awdarg`an, woni`n` ha`r bir qatari` u`stinde bas qatari`p woriginalg`a sa`ykes wo`zbekshelegen. Awdarmalarg`a na`zer salg`anda wo`zbek ha`m qaraqalpaq xali`qlari` tilinin`, ruwxı`y du`nyasi`ni`n`, turmi`s ta`rizinin`, jasaw sharayatlari`ni`n`, du`nya tani`mi`ni`n`, ko`rkem woylaw, pikirlew usi`llari`ni`n` ku`ta` jaqi`nli`g`i`n seziwge boladi`. Mi`sali`, «Jaqsı`raq» qosı`g`i`n alayi`q.

Aq buwdayi` turi`p, suli` sepkennen,
Taza sali` turi`p, shigin yekennen,
Jansi`z qi`ri`q kun qayg`i` uwayi`m shekennen,
Densawli`qqa bir ku`n shadli`q jaqsı`raq.

Oq bug`doyi turib suli sepkandan,
Toza sholi turib kurmak ekkandan,
Bekor qirq kun qayg`u –hasrat chekkandan,
Tan sog`likka bir kun xandon yaqshirok.³⁹

Bul mi`salg`a qarag`anda woriginaldag`i` ha`m awdarmadag`i` leksikali`q quram tek jaqi`n g`ana yemes, wol birdey, so`zler tek fonetikali`q wo`zgerisler menen aji`raladi`. Woni`n` u`stine buwday, suli`, shigin yegiw yeki xali`qqa da birdey diyxanshi`li`q tu`rleri, ka`sip-ka`ri boli`p yesaplanadi`. Wolardi`n` atamaları` da birdey. Juwmaqlap aytqanda, Muzaffar Axmadti`n` awdarg`an Berdaq shi`g`armalari` woriginalg`a sa`ykesligi menen su`ysindiredi. Berdaqti`n` wo`zbek tilindegi jan`a awdarmasi` Berdaqti` jan`a a`wladqa tani`ti`wda u`lken xi`zmet yetetug`i`n kitaplardan boli`p tabi`ladi`.

³⁹ Бердақ. Танланган асарлар. 16-бет.

2.3. Berdaq shi'g'armalari' tarixi'y, ja'miyetlik ha'm filosofiyali'q ilimler na'zerinde

Wo'tken a'sirdin' 90-ji'llari'nan Berdaq miyrasi'n ja'miyetlik, filosofiyali'q, tarixi'y ilimler ko'zqarasi'nan da izlendi. Sebebi, Berdaq tek g'ana ko'rkem so'z sheberi ha'm baqsi' boli'p qalmastan, ulli' woyshi'l, tariyxshi' boli'p tabi'ladi'. Woni'n' ko'plegen shi'g'armalari'nda ja'miyettin' payda boli'wi', rawajlani'wi' haqqi'nda tarixi'y ha'm teren' filosofiyali'q woy- pikirler, xali'qli'q pedagogikag'a su'yengen ta'lim- ta'rbiya haqqi'nda wo'ylar, etikali'q, estetikali'q ko'zqaraslar sa'wlelengen. Berdaqti'n' bunday ko'zqaraslardi' ja'miyetlik ha'm filosofiyali'q ilimler wa'killerinin' di'qqati'na wo'zine tarti'p, izertlew wobektine aynaldi'. Wolar tuwrali' ko'plegen maqalalar, kitapshalar, ko'lemli monografiyalar jazdi'. Usi'nday izertlewlerdin' biri filosofiya ilimlerinin' doktori', professor Ka'rimbay Xudaybergenovti'n' «Qaraqalpaqstanda ja'miyetlik siyasiy ha'm filosofiyali'q woy-pikirlerdin' rawajlani'wi'» («Развитие общественное – политической и философской мысли в Каракалпакстане. XIX и начала XX веков» Нукус, «Каракалпакстан», 1990) degen ko'lemli monografiyasi' (19,75 baspa tabaq ko'leminde). K.Xudaybergenov bunnan buri'n da XIX a'sirdin' qaraqalpaq shayi'rlari'ni'n', soni'n' ishinde Berdaqti'n' ja'miyetlik, filosofiyali'q woy- pikirleri boyi'nsha maqalalar ha'm kitaplar jazg'an yedi: «Этические воззрения каракалпакских мыслителей XIX и начала XX веков» Нукус, 1967; Общественно –политические и философские взгляды каракалпакских мыслителей XIX и начала XX веков» Нукус, 1975; «Berdaqti'n' du'nyag'a ko'zqarasi'ni'n' ayi'ri'm ma'selelerine». «A'miwda'r'ya» №12, 1975, 110-119-betler; «Qaraqalpaq demokrat shayi'rlari'ni'n' etikali'q ko'zqaraslari' haqqi'nda». «A'miwda'r'ya» №10, 1976, 119-125-betler; «Berdaq qaraqalpaq xalqi'ni'n' ulli' woyshi'li'». «A'mu'wda'r'ya» №11, 1977, 95-104-betler; Usi' atamadag'i' maqala «Berdaq haqqi'nda so'z»toplami'nda (No'kis, 1987, 43-66-betler);, 1987 «Мировоззрение Бердаха». Нукус. Demek, bul keltirilgen miynetler 1990-ji'llari' shi'qqan ko'lemli monografiyani' jazi'wg'a K.Xudaybergenov u'lken tayarli'qlar menen kelgenligin ko'rsetedi. Monografiyada avtor Berdaqti'n' filosofiyali'q ko'zqaraslari'n u'yreniwge u'lken wori'n aji'ratqan (108-171-betler). Wonda Berdaqti'n' uli'wma jarati'li's haqqi'nda ko'zqaraslari'n woni'n' «Izler yedim» h.b qosi'qlari'n analizlew arqali' ani'qlang'an. Avtordi'n' tasti'yi'qlawi' boyi'nsha Berdaq du'nyani'n' jarati'li'si' haqqi'ndag'i' ma'seleni wobektivlik

idealizm poziciyasi`nan sheshken, yag`ni`y wol du`n`yani`n` materialistlik tiykarg`a iye yekenligin moyi`nlaydi`, biraq a`lem yen` da`slep quday jaratqan , son`i`nan wol materialli`q tiykarda rawajlang`an dep yesaplaydi`. Buni`n` da`lili du`n`yani`n` qurami` to`rt elementten turatug`i`ni` («To`rt na`rse du`n`ya to`rkini») , biraq woni`n` basli` quda yekenligi («A`wel haq insan bil buni`») keltiriledi. Worta a`sirlik Shi`g`i`s yellerinde to`rt element ( to`rt unsur- topi`raq, hawa, wot, suw) tu`sinigi du`n`yani`n` quri`li`si`, woni`n` materialdan turatug`i`nli`g`i` haqqi`nda ken` tarqalg`an tu`sinik yedi. Berdaq usi` ta`limatti` wo`z qosi`qlari`nda sa`wlelendirgenin avtor mi`sallar tiykari`nda ko`rsetedi.⁴⁰

Filosof izertlewshinin` ko`rsetiwi boyi`nsha Berdaq qudani` birlemshi, qalg`an barli`q jarati`li`sti` yekilemshi dep wobektiv idealizm ta`limati` tiykari`nda moyi`nlay woti`ri`p, wortodoksal islamni`n` ha`m woni`n` du`n`yadag`i` worni` haqqi`nda tu`siniklerine qarsi` shi`g`adi`. Wortodoksal islam wa`killerinin` tu`sindiriwi boyi`nsha adam qudani`n` jaratqan bendesi bolg`anli`qtan, wol wo`mir boyi` qudani` bergeni si`zi`g`i` boyi`nsha ju`redi, ta`g`dirge ta`n beredi, wo`zinin` jaman yaki jaqsi` i`g`bali`na qayi`l boladi`, Adam gu`resshen` yemes, passiv maqluq si`pati`nda tu`sindiriledi. Al, Berdaqti`n` shi`g`armalari`nda adam wo`z ta`g`diri ushi`n gu`resetug`i`n, ja`miyetlik jag`daylar, wo`zinin` jekke ta`g`diri haqqi`nda woylanatug`i`n, woni` jaqsi`lawg`a ha`reket yetetug`i`n aktiv gu`resshen` wobrazi`nda su`wretleydi. Mi`sali`, «Aqmaq patsha» da`stani`nda Gu`lim zorli`qqa, a`dalatsi`zli`qqa qarsi` gu`resshen` qi`z wobrazi`nda, «Yernazar biy» degi Yernazar xali`qti` izine yertip, milliy-azatli`q gu`reske ja`mlestiredi ha`m pidayi` siyasatti`, gu`resshen` wobrazi`nda su`wretlenedi.⁴¹

Ilimpazdi`n` ayti`wi` boyi`nsha Berdaq filosofiyali`q temada arnawli` traktatlar yamasa miynetler jazbag`an. Woni`n` filosofiyali`q pikirleri ha`r qi`yli` shi`g`armalari`nda ko`rkem wobrazlar menen berilgen. Sonli`qtan woni`n` filosofiyali`q pikirlerin puqtali`q penen ayi`ri`p qatarlardan tabi`w kerek yamasa pu`tin shi`g`armani`n` ideyali`q mazmuni`nan, qaharmanlardi`n` is-ha`reketlerinen an`law kerek.⁴²

Monografiyada Berdaqti`n` etikali`q ko`zqaraslari` «Jaqsi`raq», «Xali`q ushi`n», «Bolg`an yemes», «Sali`q», «Bi`yi`l» qosi`qlari` ha`m ayi`ri`m

⁴⁰ Худайбергенова К. Развитие общественно-политической и философской мысли в Каракалпакстане. (XIX и начало XX веков). Нукус, «Каракалпакстане», 1990, стр. 195-196.

⁴¹ Худайбергенов К. сол китапта. 197-бет.

⁴² Худайбергенов К. сол китапта. 195-бет.

da'stanlardi'n` analizi tiykari`nda ani`qlang`an. Wonda jaqsi`li`q ha`m jamanli`q, a`dalatli`q, yerkinlik, baxi`t si`yaqli` etikali`q tu`sinikler ko`rkem wobraz arqali` berilgen.

Sonday-aq bul miynette Berdaqti'n` estetikali`q ko`zqaraslari` tuwrali` da belgili da`rejede izertlewlər ju`rgizilgen. Berdaq shi`g`armalari`ni`n` analizi tiykari`nda avtor shayi`rdi`n` go`zzalli`q ha`m si`qi`lsi`zli`q (jerkenishlilik), ko`terin`kilik, qaharmanli`q tragediyali`q ha`m komediyali`q degen estetikali`q ko`rinislerdin` kategoriyalari`n tabadi`.

Uli`wma alg`anda professor K.Xudaybergenovti'n` bul jumi`si` XIX a`sir qaraqalpaq a`debiyati`ni`n` klasikleri, soni`n` ishinde Berdaqti'n` ja`miyetlik, filosofiyali`q woy-pikirlerin ilimiy ani`qlaw boyi`nsha berdaqtani`w ilimine qosi`lg`an salmaqli` u`les boldi`.

G`a`rezsizlik ji`llari` Berdaq miyrasi`na tariyx ilimi ko`zqaraslari`nan da izertlendi. Bul bag`darda ko`p g`ana maqalalar shi`qti`, monografiyalar jazi`ldi`. Wolarda Berdaqti'n` ulli` woyshi`l shayi`r si`pati`nda bildirgenin tariyxı`y ko`zqaraslari`, keltirgen tariyxı`y mag`li`wmatlari` tariyxı`y da`rekler menen sali`sti`ri`li`p ani`qlanadi`. Sonday-aq an`i`zli`q mag`li`wmatlar da tariyxı`y da`rekler menen sali`sti`ri`li`p, wolardi`n` tariyxı`y a`hmiyeti ashi`ladi`. Bul jumi`sı`lardi`n` ishinde belgili tariyxshi`, professor Maqset Tilewmuratovti'n` «Qaraqalpaq poeziyasi`-tariyxı`y da`rek» degen monografiyasi` di`qkatqa i`layi`q.<sup>43</sup> Qa`nige tariyxshi`ni`n` miyneti qaraqalpaq poeziyasi`ni`n` tariyxı`y da`rek yekenin da`lillewge bag`i`shlang`an. Wonda ko`p sanli` tariyxı`y, etnografiyalı`q, a`debiy ha`m folklorli`q da`reklerge negizlenip qaraqalpaq xali`q da`stanlari`, xali`q qosi`qlari`, Jiyeñ Ji`raw, A`jiniyaz, a`sirese Berdaq Wo`tesh ha`m basqa da qaraqalpaq shayi`rlari`ni`n` shi`g`armalari`ndag`i` tariyxı`y mag`li`wmatlar, tariyxı`y da`rekler menen sali`sti`ri`p izertlenedi.

Kitapti`n` u`lken bir bo`limi Berdaq shi`g`armalari`ndag`i` tariyxı`y dereklerdi ani`qlawg`a arnalg`an. Bul bo`lim «Qaraqalpaq xali`q tariyxı` ha`m Berdaq shi`g`armalari`» (35-289 bb) dep atali`p, wol 320-betlik kitapti`n` tiykarg`i` bo`limin quraydi`. Professor M.Tilewmuratov bul kitapti` islegenge shekem Berdaq do`retiwshiliginde tariyxı`y da`rekler ma`selesi boyi`nsha ko`plegen maqalalar, ha`tteki ayi`ri`m kitaplar shi`g`arg`an yedi. Wol 1967-jı`li` «Произведение Бердаха как источник по истории каракалпаков» degen temada dissertaciya

⁴³ Тилеўмуратов М. Каракалпак поэзиясы-тарийхый дәрек. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1994.

jaqlag`an tariyx ilimlerinin` kandidati` ilimiy da`rejesin alg`an yedi. Bunnan son` wol usi` dissertaciyanin` tiykari`nda «Berdaq shi`g`armalari`ndag`i` tariyx`y da`rekler» degen monografiyalı`q jumi`si`n shi`g`ardi`.(No`kis, «Qaraqalpaqstan», 1968). Ja`ne de wol usi` Berdaq ha`m tariyx temasi` boyi`nsha bir qatar maqalalar ja`riyaladi`. Wolardan to`mendegi maqalalardi` ko`rsetiw mu`mkin: «Исследователь истории каракалпаков», 30-marta, 1963; «Бердак как историк»// «Вестник ККФАН УЗССР,1965, №4, стр.53-57; «Халк тарихчиси»//ФАН ва турмуш»,2000, №4,22-23-bb. «Xali`q tariyxin` izertlewde Berdaq shi`g`armalari`ni`n` a`hmiyeti», «A`miwda`r`ya» №2, 1968,122-125 bb. «G`orug`li` ha`m Berdaq shayi`r», «Вестник КК ФАН УЗССР», 1974,№4,113-117-bb; «Shayi`r ha`m haqi`yqatli`q», «Sovet Qaraqalpaqstani`» 6-yanvar, 1976; «Berdaq tariyxshi`». «Вестник»;№4, 1985; «Wo`z da`wirinin` ji`lnamasi`»// «Berdaq haqqi`nda so`z. ilimiy toplam. No`kis, 1987, 179-182 bb. Bul maqalalarda Berdaq do`retiwshiliginde qaraqalpaq xalqi` tariyxin`ni`n` qanday da`rejede sa`wlelengeni ani`qlanadi`, Berdaq ha`m qaraqalpaqlar tariyxin` ma`selesi wortag`a qoyi`ldi`.

«Qaraqalpaq poeziyasi`- tariyx`y da`rek» monografiyasin`da avtor poeziyasin` tariyx`y da`reklerdi izertlegende mi`na sha`rtti basshi`li`qka aladi`: «Wo`tken tariyx`y da`wirlerdi jazi`wdi`n` yen` basli` sha`rti haqi`yqatli`qti` jazi`w boli`p yesaplanadi`. Yeger shi`n haqi`yqat bolsa, woni`n` shi`g`armalari` da tariyx`y da`rek boli`p xi`zmet yete aladi`»⁴⁴

Monografiya menen tani`sqanda Berdaq shi`g`armalari`ni`n` shi`ni`nda tariyx`y mag`li`wmatlarg`a, da`reklerge bay yekenligin ko`remiz. Sebebi, joqari`dag`i` tariyxshi` ilimpaz aytqani`nday, ulli` shayi`r Berdaq wo`zinin` aldi`na haqi`yqatli`qti` jazi`w wazi`ypasi`n qoyg`an. Buni` ulli` shayi`rdi`n` wo`zi tasti`yi`qlaydi`.

Shayi`r yedim, ko`zimnin` ko`rgenin jazdi`m,
Ko`kiregimnin` sezip bilgenin jazdi`m. ⁴⁵

Biraq bug`an qarap poeziyadag`i` mag`li`wmatlardi` ha`mmesi de tariyx`y da`reklerge su`yengen dep juwmaq shi`g`ari`wg`a bolmaydi`. Bul mag`li`wmatlardi`n` ani`qli`g`i` tariyxin`, etnografiyalı`q da`rekler menen sali`sti`ri`lsa g`ana ju`zege shi`g`adi`. Tariyxshi` M.Tilewmuratov usi` principe

⁴⁴ Тилеўмуратов. М.Қарақалпақ поэзиясы- тарийхый дәрек. Нөкис, «Қарақалпақстан»,1994, 95-бет.

⁴⁵ Бердак сайланды шығармалары. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1997,28-бет.

Berdaq shi'g'armalari'ndag'i' tariyxi'y a'hmiiyetke iye mag'li'wmatlardi', da'reklerdi aji'ratadi'. Avtor Berdaq shi'g'armalari'nda xronologiya (waqi't, ji'l yesabi') ma'selesine kewil bo'lganligi, wolardi' sali'sti'ri'p izertlegende duri's shi'g'atug'i'nli'g'i' ko'rsetilgen. Biraq Berdaqta ji'l yesabi' hijriy yamasa melodiyy ji'l yesabi' menen yemes, al Worayli'q Aziya yellerinde buri'nnan ken' tarqalg'an haywanatlar ji'l yesabi' qollani'lg'an. Usi' ji'l sanag'i'na qarap Berdaqti'n' shi'g'armalari'nan Berdaqti'n' wo'zinin' tuwi'lg'an ji'li'n, geypara qosi'qlari'ni'n' ha'm da'stanlari'ni'n' qashan jazi'lg'anli'g'i', ayi'ri'm waqi'yalardi'n' qashan bolatug'i'ni'n' ani'qlawg'a bolatug'i'nli'g'i'n tariyxshi' ilimpaz ko'rsetip beredi.

Jumi'sta Berdaq «Shejiresi» ha'm woni'n' tariyxi'y negizleri tuwrali' ma'selege ayri'qsha kewil bo'lingen. Berdaq «Shejiresinde qaraqalpaqlardi'n' uri'wlari'ni'n' kelip shi'g'i'wi' ha'm wolardi'n' xali'q boli'p qaliplesiwi haqqi'nda bay mag'li'wmatlar keltirilgen. Usi' mag'li'wmatlardi'n' birazi' an'i'zli'q, mifologiyali'q si'patlarg'a iye bolsa, bir qanshasi' tariyxi'y negizlerge iye. Izertlew avtori' usi' mag'li'wmatlardi'n' tariyxi'y da'reklerin izlep tu'rkiy xali'qlardi'n', soni'n' ishinde qaraqalpaqlardi'n' tariyxi'n izertlegen ko'rnekli tariyxshi' ali'mlardi'n' miynetlerin u'yrenedi. Berdaq keltirgen «Shejire» degi mag'li'wmatlardi' V.V. Bartol'dti'n', B.Dyugrekovti'n', P.P. Ivanovti'n', S.P. Tolstovti'n', T.A. Jdankoni'n' , S.K.Kamalovti'n' miynetlerindeki qaraqalpaqlar tariyxi' haqqi'ndag'i' mag'li'wmatlar ha'm da'rekler menen sali'sti'radi'. (120-136 betler) wolardi'n' an'i'zli'q ha'm tariyxi'y negizlerin aji'ratadi'. Sonday-aq monografiyada ayi'ri'm syujetlerdin' ha'm wolardi'n' qaharmanlari'ni'n' an'i'zli'q ha'm tariyxi'y negizleri aji'rati'p berilgen. Mi'sali', «Shejire»degi wobrazlardi'n' biri Shi'n'g'i's xan ha'm tariyxi'y Shi'n'g'i's xan arasi'ndag'i' jaqi'nli'qlar ha'm ayi'rmashi'li'qlar joqari'da ko'rsetilgen tariyxi'y, sonday-aq lingvistikali'q, folklorli'q izertlewlerdin' na'tiyjelerine su'yenip ashi'p berilgen.

Monografiyani'n' bunnan son'g'i' bo'limlerinde «Amangeldi», «Aydos biy», «Yernazar biy», «Xorezm» poemalari'nda sa'wlelengen tariyxi'y waqi'yalar, adamlar, ha'r qi'yli' mag'li'wmatlar tariyx ilimi aspektinde u'yreniledi. Wolardi'n' tariyx penen baylani'si' ashi'p beriledi. Bunda avtor ha'r qi'yli' tariyxi'y da'reklerge su'yenip izertlew ju'rgizedi. Mi'sali', Aydos biy, Yernazar biy ko'terislerine baylani'sli' poemalarda sa'wlelengen mag'li'wmatlardi' XIX a'sirdegi Xiywa tariyxshi'lari' Munistin' «Ferdausil ig'bol», Agahiydin' «Gulshani davlat» tariyxi'y xronologiyalari'na (ji'lnamalari'na). Conday- aq ko'rnekli tariyxshi'lar P.P.Ivanovti'n' «Очерк истории каракалпаков», S.K.Kamalovti'n' «Каракалпаки в XVIII- XIX веках (Ташкент,1968), A.N.Samaylovichti'n'

miynetlerindegi da`reklerge su`yenip tallaydi`. Xiywa xronikalari`nda Aydos biy, Yernazar biy ha`reketlerine unamsi`z baha berilip, wolardi` jamas, yelbuzar, ha`tteki qaraqshi`lar dep bahalag`an bolsa, Berdaq wolardi` jaqsi` adamlar dep bahalaydi`. Mi`sali`, Aydos biy tuwrali` Aydos degen ulli` kisi, Aqi`ri` ketti qoldan ku`shi, Sheyit wo`ldi Aydos baba dese, Yernazar biy tuwrali` «G`orug`li` bektey yer yedi, Qatarda qosa nar yedi, Toli` jurtqa da`rkar yedi, Sheyit wo`ldi Yernazar biy» dep rasmiy Xiywa pikirlerine qarsi` unamli` pikirler beredi. Tariyxshi`ni`n` pikiri boyi`nsha Aydos biy ha`m Yernazar biy ko`terilisleri haqqi`nda da`slepki pikir bildirgen Berdaq boli`p yesaplanadi`, bul tariyx ilimi ushi`n a`hmiyetke iye.⁴⁶

Kitapta sonday-aq «Kulen boli`s», «Xorezm» poemalari` tariyx`y da`reklari haqqi`nda izertlewler berilgen. Uli`wma alg`anda M.Tilewmuratovti`n` bul monografiyasi` Berdaq poeziyasi`ni`n` ja`ne bir qi`ri`n ashi`p beredi. Bul miynet Berdaq poeziyasi`ni`n` tariyx`y negizlerin, ideyali`q mazmuni`n, realistlik su`wretlew usi`llari`n qollani`li`w da`rejesin ashi`w ushi`n jan`a ilimiy da`rek boli`p xi`zmet yetedi. Sonli`qtan wol Berdaqtani`w ilimine qosi`lg`an yelewli u`les boldi` dep yesaplaymi`z.

Berdag ulli` woyshi`l si`pati`nda ja`miyetke ta`lim- ta`rbiya ma`selesine de ayri`qsha itibar bergin yedi. Wol wo`zinin` ta`lim- ta`rbiya, uli`wma pedagogikali`q, psixologiyali`q woy-pikirlerin ko`plegen qosi`qlari`nda, epikali`q shi`g`armalari`nda ko`rkem sa`wlelendiredi. Sonli`qtan woni`n` pedagogikali`q ko`zqaraslari`n usi` ma`selege arnalg`an qosi`qlari`nan («Balam», «Nadan bolma» si`yaqli`), sonday- aq basqa shi`g`armalari`nan ji`ynap bir sistemag`a tu`siriw talap yetiledi. Bunday juwapkerli ha`m qi`yi`n jumi`sta wori`nlawg`a pedagog- ali`m , pedagogika iliminin` doktori`, professor Wo`serbay A`lewov qol urg`an. Wol «Qaraqalpaqstanda ta`lim- ta`rbiyalıq woylardi`n` qa`liplesiwi ha`m rawajlani`wi`» (No`kis, «Bilim»,1993, 504-betten ibarat) degen temada ko`lemli (31,5 baspa tabaq) monografiya jazdi`. «Ilimpazdi`n` bul kitabi`nda tariyx`y-arxeologiyali`q, etno- pedagogikali`q ja`ne arxivlik mag`li`wmatlar tiykari`nda, sonday- aq ali`mlar menen shayi`rli`q, jaslar ta`rbiyasi` jo`nindegı ko`zqaraslari` negizinde Qarqalpaqstanda a`yyemgi qa`wimlik da`wirden baslap a`sirimizdin`

⁴⁶ Тилеўмуратов.М. Сол китапта. 227-бет.

(XX a`sirdin`) woti`zi`nshi` ji`llari`na shekemgi ta`lim- ta`rbiyalı`q woy-pikirlerdin` qa`liplesiwi ha`m wo`zine belgiler menen rawajlani`wi` izertlengen»⁴⁷

Kitapta berilgen usi` annataciyag`a qarag`anda izertlewshi ku`ta` u`lken wazi`ypanı`, atap aytqanda, Qaraqalpaqstandag`i` ta`lim- ta`rbiyalı`q woy-pikirlerdin`, xi`zmettin` a`meliy turmi`sta, adamlardi`n` ruwxı`y du`n`yasi`nda qa`liplesiw tariyxı`n uzaq da`wirlerden baslap XX a`sirdin` 30-ji`llari`na shekemgi wortali`qta ilimiy sa`wlelendiriw wazi`ypası`n wori`nlag`an. Kitapta soni`n` menen Berdaqti`n` pedagogikalı`q woy- pikirlerin sa`wlelendiretug`i`n «Berdaqti`n` ta`lim- ta`rbiyalı`q woy- pikirleri» degen u`lken bo`lim aji`rati`lg`an.

Bul bo`limde pedagog- ali`m Berdaq do`retiwshiliginde jaslarg`a ta`lim - ta`rbiya beriw ma`selesine jaqsi` itibar berilgen. Ta`rbiya arqalı` adamlarda unamli` qa`siyetler qa`liplestiretug`i`ni`n, woy-o`risi wo`setug`i`ni`n, ja`miyette wo`z worni`n tabatug`i`ni`n «Balam», «Wo`mirim», «Xalı`q ushi`n», «Yeken» degen qosı`qlari`nda Berdaq ko`rsetip beredi. Berdaqti`n` pikiri boyi`nsha «Balani` ta`rbiyalawdag`i` yen` baslı` maqset woni`n` keleshekte ja`miyet, xalı`q ushi`n paydalı` azamat boli`p jetilisiwin qarasti`ri`wdan ibarat. Bul ushi`n wolardi`n` ta`rbiyasi`na u`lken itibar menen qarawdı` yeskertti. «Balam» qosı`g`i`nda wo`z perzentin ji`lli` sezimler menen unamli` ta`rbiyalag`ani`n basqalarg`a u`lgi yetedi. Usi`lay yetkende perzent ata- anası`n hu`rmetlep si`ylaydı`, barlı`q intasi` menen woni`n` maqsetli islerin dawam yetedi, dep balalardi`n` aldi`na da «Ata-anan`dı` qa`dirle, wo`lgenin`she jaqsi` so`yle» dep u`lken wazi`ypalar qoyadı`.⁴⁸ Berdaq wo`zinin` shi`g`armalari`nda jaslardi`n` yel xi`zmetine jaraytug`i`n azamat boli`p jetilisiwinde etikalı`q ta`rbiyani`n` worni` ayri`qsha yekenin ko`rsetedi. Bul ma`selede shayi`rdi`n` ag`arti`wshi`li`q ideyalari`, didaktikalı`q woy- pikirleri alg`a shi`g`adı`.

Ulli` shayi`r jaslardi`n` jetiliske bolı`p shi`g`i`wi`nda estetikalı`q ta`rbiyani`n` a`hmiyetin ayri`qsha atap wo`tedi. Sebebi, ko`rkem so`z,caz , muzi`ka wo`nerleri insanni`n` kewil sarayı`n go`zzallandı`radi`, wonda jag`i`mli` sezimler woyatadı` ha`m wolardi` rawajlandı`radi`. «Bul ma`selede shayi`r muzi`kani`n` roline zor a`hmiyet berdi. Jag`i`mli` sazdi`n` sub`ekttegi na`zik sezimlerdi woyati`p, ruwx bag`i`shlaytug`i`ni`n, adamlardag`i` yen` na`zik sezim- tuyg`i`lardi` tu`sindiriw mu`mkinshiligine iye yekenin biledi. Til menen bayanlaw

⁴⁷ Олейов.Ө. Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлиплесиуи хәм раўажланыўы.(Қарақалпақ халқының педагогикалық тарийхы).Нөкис, «Билим», 1993,4-бет.

⁴⁸ Олейов. Ө. Сол китапта.345-бет.

mu'mkin bolmag'an tu'siniklkerdi muzi'kani'n` adam kewline jetkeretug'i'ni'n, budan la'zzetleniw, ruwxlani'w ju'z beretug'i'ni'n muzi'kali'q adamdag'i` baxi'tli'li'qti`, qapashi'li'qti` bayanlawg'a qa'biletligin ta'jiriybede ko'p ko'rdi. Berdaqti'n` pikirinshe muzi'ka real du'n`yani` wo'zinde sa'wlelendiredi. Wol wo'zinin` emocional ta'sirligi menen adam sanasi'nda aktiv sezimler payda yetedi. Adamdi` jasarti'p, yoshlandi`radi`. Jasli'g'i'n, qi'zi'qli` turmi'slari'n` yadqa tu'siredi, tolqi'nlang'an sazdi` ti'n`lap wo'mir, du'n`ya haqqi'nda woylani'wg'a beriledi, adam wo'zine ideyalar, sezimler la'zzetler aladi`. Shayi'r bul pikirlerin «Hu'rlimang'a» qosi'g'i'nda ku'ta` jaqsi` bayanladi`. Muzi'ka jaslardi'n` turmi'sti` estetikali'q qabi'l yetiwin, wog'an estetikali'q qatnasta boli'w qa'biletligin rawajlandi`radi` dedi»⁴⁹

Berdagti'n` pedagogikali'q ag'arti'wshi'li'q ko'zqaraslari` woni'n` jaslardi` tariyxı'y bilim, tariyxı'y sana- sezim menen ta'rbiyalaw ma'selesin geypara qosi'qlari'nda, «Shejire», «Aydos biy», «Amangeldi», «Yernazar biy», «Xorezm» poemalari'nda ko'teredi. «Shayi'r jaslarg'a xali'q tariyxı'n bayanlap beriw ushi'n qaraqalpaq xalqi'ni'n` wo'timshtegi tariyxı'n teren` u'yrenetug'i'n ha'm ulli` «Shejire»ni do'retti. Berdaqti'n` «Shejire»si qaraqalpaqlardi'n` tariyxı'y- siyasiy ha'm xojali'q jumi'slari'n bayanlaytug'i'n ko'p g`ana materiallardı` wo'z mazmuni'na ji'ynag'an. Sonli'qtan da Berdaq wo'z xalqi'ni'n` tariyxshi'si`. Ag'arti'wshi'li'q «Shejire»si arqali` qaraqalpaq xalqi'ni'n` a'yyemgi da'wirlerinen baslap, XX a'sirge shekemgi tariyxı'na baylani'sli` tariyxshi'li'rg'a ko'p sanli` mag'li'wmatlar poetikali'q so'z benen berilgen u'lken bir tariyxı'y shi'g'armag'a wol filosof shayi'r ha'm tariyxshi` si'pati'nda wo'zinin` pikirin «Taqi'yi'q Shejiredur so'zim» dep bayanlaydi`». ⁵⁰

Qaraqalpaqstanda pedagogika ilimin rawajlandi'ri'wg'a u'les qosqan belgili qa'nige pedagogika ilimlerinin` doktori`, professor Wo'cerbay A'lewov Berdaqti'n` pedagogikali'q ha'm ag'arti'wshi'li'q ko'zqaraslari'n` izertlew jumi'si'n 1970-jı'lli'rdan baslag'an yedi. Bul ma'sele boyi'nsha wol bir qatar kitaplar, maqalalar ja'riyaladi`. Woni'n` kandidatli'q dissertaciyasi` tikkeley Berdaqti'n` ag'arti'wshi'li'q, pedagogikali'q woy- pikirirlerin izertlewge qarati'lg'an yedi. Wol 1974-jı'li` «Педагогические взгляды Бердаха» («

⁴⁹ Әлеуов.Ө. Сол кітапта.361-бет.

⁵⁰ Әлеуов.Ө. Сол кітапта. 357-бет.

Berdaqti'n` pedagogikali`q ko`zqaraslari`») degen temada kandidatli`q dissertaciya jaqladi`. 1995-jil` «Становление и развитие педагогической мысли в Каракалпакстане. ( с древнейших времен до 30-годов XX века) degen temada doktorli`q dissertaciya jaqladi`. Bulardan basqa wol ko`p g`ana maqalalar jazdi`: Berdaq jaslar ta`rbiyasi`nda wortali`qti`n` ta`siri haqqi`nda. Wo`zRIAQQF xabarshi`si` №1, 1973, 91-92 bb; Berdaqti`n` pedagogikali`q ko`zqaraslari`nan. (Qaraqalpaq tilindegi mekteplerdin` mug`allimleri ushi`n metodikali`q ja`rdem. No`kis- Tashkent, 1973, «Wo`zRIAQQF xabarshi`si`», №4,90-92 betler. Berdaqti`n` psixologiyali`q ko`zqaraslari`. «A`miwda`r`ya», №9,1973, 124-128 betler. Berdaqti`n` estetikali`q ko`zqaraslari` hakqi`nda. «A`miwda`r`ya», №12, 1974, 109-113-betler. Berdaqti`n` aqi`l ha`m bilimlilik haqqi`nda. «Sovet Qaraqalpaqstan»,11-avgust, 1976. Berdaq shayi`r ha`m ag`arti`wshi`. «A`miwda`r`ya», №1, 1977,117-121-betler. Shayi`rdi`n` jaslardi` miynetke ta`rbiyalaw ideyalari`. «Sovet Qaraqalpaqstani`» 25-avgust, 1977. Berdaqti`n` adamgershilik haqqi`nda na`siyatlari`. «Jas leninshi» 6-sentyabr, 1977. Berdaq muzi`ka haqqi`nda. «Sovet Qaraqalpaqstani`» 23-dekabr, 1977. Shayi`r jaslardi`n` a`dep- ikramli`g`i` haqqi`nda. «Yerkin Qaraqalpaqstan» 17-dekabr,1998 (Bekimbetov penen birge) ha`m basqa da maqalalari`.

Solay yetip, Wo`. A`lewovti`n` «Qaraqalpaqstanda ta`lim -ta`rbiyali`q woylardi`n` qa`liplesiwi ha`m rawajlani`wi`» (1993) degen monografiyasi` ha`m woni`n` Berdaq shi`g`armalari` tuwrali` maqalalari`, kitapshalari` Berdaqti`n` pedagogikali`q, ag`arti`wshi`li`q, estetikali`q ko`zqaraslari`n` u`yreniwge u`lken u`les boldi`. Na`tiyjede bul miynetler berdaqtani`w iliminin` shen`berin ken`eytip, woni` ha`r ta`repleme rawajlandi`ri`wda a`hmiyetke iye boldi`. Bul miynetler Berdaq shi`g`armalari`ni`n` ko`p ma`nililigin, tariyx`y- ja`miyetlik mazmuni`n ha`zirgi zamandag`i` a`hmiyetin ken` tu`rde ashi`wda ja`rdemshi qural boli`p xi`zmet yete aladi`.

U`shinshi bap

2000-ji`llarda Berdaq poeziyasi`ni`n` jan`a aspektlerde u`yreniliwi

2000-ji`llar Berdaq do`retiwshiligin izertlewde jan`a basqi`sh boldi`. Bul Berdaq shi`g`armalari`n ha`r qi`yli` aspektlerde u`yreniw dawam yetti. Soni`n` ishinde janrli`q aspektlerde u`yreniw jan`a jolg`a qoyi`ldi`. Berdaq lirikasi`n a`debiy janr si`pati`nda u`yreniw ma`selesinde ko`rinerlik jumi`slar islendi. Bir qatar monografiyalar, ko`plegen maqalalar jazi`ldi`., dissertaciylar jaqlandi`.⁵¹ Wolarda XIX a`sir qaraqalpaq poeziyasi`n, soni`n` ishinde Berdaq poeziyasi`n janrli`q bag`darda izertlew a`melge asi`ri`ldi`.

3.1. Berdaq lirikasi`ni`n` janrli`q wo`zgesheliklerinin` u`yreniliwi

A`debiyattani`w iliminde, soni`n` ishinde berdaqtani`w iliminde shi`g`armalardi`n` janrli`q wo`zgesheliklerin, ta`biyati`n, turaqli` belgilerin izertlew u`lken a`hmiyetke iye. Sebebi, ko`rkem shi`g`armani` belgili bir a`debiy janrdi`n` qa`liplerine sali`p, woni`n` basli` talaplari`n basshi`li`qqa ali`p jazi`w, avtordi`n` a`debiy bilimin, teoriyalı`q tayarli`g`i`n ko`rsetedi, soni`n` menen birge a`debiyatti`n` wo`siw, rawajlani`w da`rejesin ko`rsetedi. Usi` 2000-ji`llarda Berdaq poeziyasi`n janrli`q aspektlerde u`yreniw boyi`nsha bir qatar ilimiy jumi`slar islendi. Solardi`n` ishinde filologiya iliminin` doktori` (2005-ji`ldan), professor Qurbanbay Ja`rimbetovti`n` jumi`slari` ilimiy- teoriyalı`q da`rejesinin` joqari`li`g`i`, aldi`na qoyg`an maqset- wazi`ypalari`ni`n` toli`q wori`nlani`wi` menen aji`rali`p turadi`.

XIX a`sir qaraqalpaq lirikasi`ni`n` janrli`q qa`siyetlerin izertlew jumi`si`n 1990- ji`llari`- aq basladi` ha`m bul ma`sele boyi`nsha 20 dan aslam maqalalar, kitapshalar shi`g`arg`an yedi. Mi`sali`, «Ashi`q ziywar» kitapshasi`nda ulli` shayi`rdi`n` didaktikalı`q lirikasi`ni`n` janrli`q qa`siyetleri «Berdaqti`n` na`siyatları` –bizin` ruwxı`y g`a`ziynemiz» (1998) kitapshasi`nda ulli` shayi`rdi`n` didaktikalı`q lirikasi`ni`n` janrli`q ta`biyati` izertlenedi. Bul kitapsha ha`m ayi`ri`m Berdaq ma`seleleri tuwrali` maqalalar usi` pitkeriw jumi`sti`n` yekinshi babi`nda

⁵¹ Жәрімбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсіетлери хәм раўажланыў тарийхы. Нөкис «Билим», 2004; Жәрімбетов Қ. XIX аср қорақалпоқ лирикаси. Жанр хусусиятлари ва ривожланиш тарихи. Докторлик диссертация автореферати, Нукус 2005; Турдыбаев Қ. XIX аср қорақалпоқ адабиётида шеърлар (Жанр хусусиятлари ва тараққиёти тарихи). Конд. дисс. Автореф. Нукус 2003.; Турдыбаев Қ. Дидактикалық шығармалар – руўхый байлығымыз. Нөкис, «Билим», 2009.

soʻz boldi. Qurbanbay Jaʼrimbetov 2000-jiʼllari bul maʼseleni uʼyreniw boyi nsha jedel jumiʼslar ali p bardi. Noʻkis, Tashkent, Ashxabad qalalari nda koʻplegen maqalalar shi gʻardi. Woni n bul tema boyi nsha koʻp jiʼlli q izertlew jumiʼslari ni n na tiyjeleri «XIX aʼsir qaraqalpaq lirikasi ni n janrli q qa siyetleri ha m rawajlani w tariyxi» (Noʻkis, 2004) degen monografiyasi nda sa wlelendi. Monografiyada Ku nxoja, A jiniyaz, Wo tesh shayi rlardi n lirikali q shi gʻarmalari ni n janrli q qa siyetleri wolardi n milliy ko rkemlik sag alari ha m sol zamanni n a debiy wortali g i menen ti g i z baylani sta izertlenedi. Bul shayi rlar jasag an ha m do retiwshilik yetken XIX a sirdegi tariyxi y ha m ma deniy sharayatlardi n lirikali q qa liplesiwine ta siri ashi lg an. A sirese, socialli q turmi sti n lirikada sa wleleniw sebeplerine ken irek toqtag an. Socialli q turmi s, ja miyetlik ha m siyasiy jag daylar sa wlelengen lirikada, avtordi n ko rsetiwi boyi nsha, publicistikali q pofos basi m boli p keledi. Ma selen, Ku nxojani n «Umi tpa span», «Woraqshi lar», «Tu ye yekensen», «Yaranlar», «Shopanlar», «Woraqshi lar», «Jetimlerdin haqi n jep qoyma», Berdaqti n «Bi yi l», «Zamanda», «Sali q», «Xali q ushi n», « Jaz keler me», A jiniyazdi n «Bardur», «Yellerim bardi», «Bozataw», «Ko rin», «Yaranlar» h.t.b ko plegen qosi qlari nda publicistikali q belgiler ha m si patlar basi m boli p keledi. Bul qosi qlarda turmi sti n konkret faktlari, ku ndelikli jag daylar, Adam atlari, geografiyali q toponimikali q atamalar ani q beriledi. Demek, bunday qosi qlar woherklik qa siyetlerdi iyeleydi.

Izertlewshinin ko rsetkenindey Berdaqti n ha m basqa da shayi rlardi n publicistikali q qosi qlari nda sol da wurdin, ku nnin ma seleri keskin qoyi ladi, sol ku nnin jag daylari real sa wlelendiredi... Biraq publicistikali q qosi qlardag i socialli q motivler, woherklik qa siyetler ko rkem- estetikali q talaplarg a bag i ng an halda, yag ni y ko rkem fantaziya, ko rkem wobrazlar arqali beriledi.⁵²

Monografiyada Berdaqti n ha m woni n zamanlas shayi rlari ni n ko plegen lirikali q shi gʻarmalari nda adam wo mirindegi kewilsizlikten, sa tsizliklerden tuwi latug i n g amli, ha siretli nali shqa toli sezimlar, ruwxii dag dari slar beriledi. «Mun li ha siretli sezimlerge toli nali sh qosi qlardi XIX a sirdegi qaraqalpaq shayi rlari ku ta ko p jazg an. Sebebi, qaraqalpaq xalqi ni n

⁵² Жәрімбетов Қ.ХІХ әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық кәсіпйетлери хәм раўажланыў тарийхы. Нөкис «Билим», 2004.

awi`r jag`daylarg`a toli` turmi`sqa, zamang`a narazi`li`g`i`, shayi`rdi`n` wo`mirdegi dag`dari`sli` momentler mun`li`, ha`siretli sezimlerde woyati`p, qayg`i`li` mazmundag`i` qosi`qlardi` jazi`wg`a tu`rtki bolg`an. Mi`sali`:

Du`nya du`nya bolg`ani`n` ba?

Yendi mennen qalg`ani`n` ba?

Waqtin` jetpey solg`ani`n` ba?

Wo`ttin` be bastan wo`mirim.

(Berdaq «Wo`mirim».)

Berdaqtin` bul qosi`g`i`nda lirikali`q qaharman nali`sh sezimlerin beriw arqali` bul du`nyag`a zamang`a narazi`li`g`i`n bildiredi, woni`n` jaqsi` niyetleri, tatli` arzi`w a`rmanlari` zaman tosqi`nli`qlari`na soqli`g`i`si`p iske aspaydi`. Sonli`qtan lirikali`q qaharmanni`n` ju`regi qayg`i`li`, a`rmanli` sezimlerde toli`»⁵³

Izertlewshinin` pikiri boyi`nsha, bunday qayg`i`-g`am, mun`-sher sezimleri menen suwg`ari`lg`an lirikali`q shi`g`armalardi` **nali`sh qosi`qlari`** terminologiyali`q atama menen ju`rgiziliwi usi`ni`s yetedi. XIX a`sir qaraqalpaq shayi`rlari`ni`n` bunday qosi`qlari`na ellegiya degen atamadan go`re **nali`sh** dep atag`an ha`m qolayli` , ha`m tematikali`q , ideyali`q mazmunga sa`ykes keledi, - dep tasti`yi`qlaydi` izertlewshi wo`zinin` monografiyasi`nda.⁵⁴

Izertlewshinin` janri` boyi`nsha bul usi`ni`si` qaraqalpaq a`debiyattani`w iliminde son`g`i` jan`ali`qlardan yedi. Wol buni` Ku`nxoja, A`jiniyaz, Berdaq shayi`rlardi`n` mun`-sher, nala sezimlerine toli` lirikali`q shi`g`armalari`n tallaw na`tiyjeleri boyi`nsha ayti`lg`an. Usi` monografiyada Berdaq ha`m basqa da shayi`rlardi`n` yumor- satirali`q qosi`qlari`ni`n` janrli`q wo`zgeshelikleri ashi`lg`an. Avtor du`nya a`debiyattani`w ilimi haqqi`nda aytqan ko`rnekli a`debiyatshi`lardi`n` pikirin u`yrenedi, wolardi`n` jetiskenliklerin XIX a`sir qaraqalpaq satirasi`n` tabi`sli` qollanadi`. Wolardi` i`qshamlap satirag`a to`mendegishe ani`qlama beredi: « satira turmi`stag`i` unamsi`z qubi`li`sardi`, ha`diyselerdi, waqi`yalardi` ha`m adamlardi` ko`bine unamsi`z wobraz arqali` su`wretleydi. Satirali`q wobraz mazmun menen formani`n`, turmi`s penen ideyaldi`n` sa`ykes bolmag`an jag`daylari`n` ashi`q-aydi`n` ashi`p beredi. .. Satirali`q

⁵³ Жәрімбетов Қ.ХІХ әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қасиеттері хәм рауажланыў тарийхы. Нөкіс «Билим», 2004.; 97-бет

⁵⁴ Жәрімбетов Қ.ХІХ әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қасиеттері хәм рауажланыў тарийхы. Нөкіс «Билим», 2004; 97-98 бетлер.

wobraz ashshi` til, wo`tkir, tu`yreme so`zler menen jasaladi`»<sup>55</sup> usi` teoriyali`q ani`qlamani` avtor Berdaqti`n` «Ka`lan usta», «Si`qmar yeken», «Xojam», «Teris qaytqan», Ku`nxojani`n` «Umi`tpaspan», «Tu`ye yekensen`», «So`k sanar», Wo`teshtin` «Nuratdin», «Shermende» qosi`qlari`n` tallag`anda tabi`slit` qollanadi`, wolardag`i` satirali`q pafosti` ani`qlaydi`, usi` tiykarda satirali`q qosi`qlardi`n` janrli`q ta`biyati`n` belgileydi.

Soni`n` menen birge bul miynette XIX a`cir qaraqalpaq shayi`rlari`ni`n` yumorli`q qosi`qlari` da janrli`q joba da tallang`an. Berdaqti`n` «Altit` qiz`», «Mu`yten», A`jiniyazdi`n` «Kerek», «Du`ysen qa`ndekli», «Ala qus» qosi`qlari`ni`n` yumorli`q negizi ani`qlang`an. «Juwmaqlap aytqanda, Ku`nxoja, A`jiniyaz, Berdaq, Wo`tesh shayi`rlardi`n` yumorit` xali`q ku`lkisi, ha`zil-da`lkegi menen teren` tami`rlasqan. Wolardi`n` yumorli`q qosi`qlari` wo`zinin` qizit`qli` su`wretlewleri, tati`mli` tili menen aji`ralit`p turadi`. Bul shayi`rlardi`n` yumorli`q shi`g`armalari` XIX a`cirdegi qaraqalpaq qosi`g`i`n` tu`r jag`i`nan bayit`ti`»⁵⁶

Berdag lirikasi`n` janrli`q jaqtan klasifikaciya qit`lg`anda joqari` da tallap wo`tken didaktikalit`q , publicistikalit`q, nali`sh, satira ha`m yumor janrlari` ko`birek ko`rinetug`it`nli`g`i` seziledi. Q.Ja`rimbetovti`n` wo`z jumi`si`nda lirikalit`q bulardan basqa tariyp, ashi`q qosi`qlari`, ba`yitler, namalar (xat qosi`qlari`) na`ziyra qosi`qlari` bar yekenin , sonday- aq lirikani`n` formalit`q janrlari`nan g`a`zzel, muxallesler bar yekenligi, biraq, wolar Berdag do`retiwshiliginde ushi`raspaytug`it`ni`n, ko`binese A`jiniyazda qollanatug`it`ni`n mi`sallar menen ko`rsetip bergen.

Uli`wma alg`anda, Q.Ja`rimbetovti`n` « XIX a`sir qaraqalpaq lirikasi`ni`n` qa`siyetleri ha`m rawajlani`w tariyxit`» (No`kis, 2004) monografiyasi` XIX a`sir qaraqalpaq shayi`rlari`ni`n` lirikasi`n, soni`n` ishinde Berdag lirikasi`n` janrli`q jaqtan izertlegen jan`a jumi`s boldi`. Wonda XIX a`sir qaraqalpaq lirikasi`n` formalit`q janrlar, mazmunli`q janrlar dep yeki bag`darda jiklenedi. Ha`r bir janrdi`n` payda bolit`w, qaliplesiw procesin izertlegende sol janrdi`n` tariyxit`, XIX a`sirdegi qaraqalpaqlardi`n` tariyxit`y, ja`miyetlik, ekonomikalit`q jag`daylar, ma`deniy sharayatlar, a`debiy ha`m folklorli`q wortalit`q yesapqa alit`nadi`. XIX a`sirdegi lirikalit`q janrdi`n` genitikalit`q ha`m tariyxit`y tami`rlari` ashi`p beriledi.

⁵⁵ Жәрімбетов Қ.ХІХ әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қасиеттері хәм рауажланыў тарийхы. Нөкис «Билим», 2004; 145 бет.

⁵⁶ Жәрімбетов Қ.ХІХ әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қасиеттері хәм рауажланыў тарийхы. Нөкис «Билим», 2004; 157 бет.

Wolardi`n` xali`q poeziyasi`na ha`m yeski tu`rkiy a`debiy sag`alari`na bari`p taqalatug`i`ni`ni` ani`qlanadi`. XIX a`sir qaraqalpaq poeziyasi`nda Berdaq lirikasi` wo`zinin` janrlıq aniqli`g`i`, emocional ha`m ekspressiv qa`siyetlerinin` ku`shliligi menen aji`rali`p turatug`i`ni`n izertlewshi tallawlar menen da`lillengen. Berdaq poeziyasi`ni`n` janrlıq ta`biyati`n, woni`n` genetikali`q tami`rlari`n, Shi`g`i`s lirikasi` menen ko`rkem -estetikali`q baylani`slari`n izertlewde Q.Ja`rimbetovti`n` bul monografiyasi` salmaqli` ilimiy jan`ali`q boldi`. Berdaq poeziyasi`n janrlıq jaqtan izertlewdi dawam yetiwge jol sali`p bergen jumi`s boldi`. Wol berdaqtani`w ilimine qosi`lg`an salmaqli` u`les boli`p tabi`ladi`. Usi` jumi`sti`n` izinen XIX a`sir qaraqalpaq lirikasi`n janrlıq jaqtan izertlegen bir qatar dissertaciylar, maqalalar, monografiylar jazi`ldi`. Wolardan Q.Turdi`baevti`n` «XIX a`cir qaraqalpaq a`debiyati`nda didaktikali`q lirika» (janr wo`zgeshelikleri ha`m rawajlani`w tariyxı) degen temadag`i` kandidatlıq dissertaciyasi`n (No`kis, 2005), izerlewshinin` usi` dissertaciyasi`ni`n` tiykari`nda jazi`lg`an «Didaktikali`q shi`g`armalar- ruwxıy baylıg`i`mi`z» degen temadag`i` monografiyasi`n (No`kis, «Bilim», 2009) atap ko`rsetsek boladi`. Wonda XIX a`cir qaraqalpaq a`debiyati`ndag`i` didaktikali`q qosi`qlardi`n` janrlıq wo`zgesheligi menen rawajlani`w tariyxı so`z yetilgen. Bul ma`seleni ashi`w ushi`n Q.Turdi`baev didaktikali`q janrdi`n` teoriyali`q ma`selelerine toqtaydi`. Bul boyi`nsha wol ko`rnekli a`debiyatshi`lardi`n` woy-pikirlerin` tolap, didaktikali`q a`debiyat yamasa aqi`l-na`siyat a`debiyati`, ilimiy, filosofiyali`q, moralli`q, diniy h.t.b bilim ha`m ideyalardi` ko`rkem formada sa`wlelendiretug`i`ni`n ko`rsetedi. Soni`n` menen birge a`debiyat wo`zinin` qurami`na ha`r qi`yli` janrdag`i` shi`g`armalardi` qamti`ydi: didaktikali`q epos (qosi`q penen jazi`lg`an ta`lim- ta`rbiyali`q poemalar, da`stanlar, poveshtler) sonday-aq didaktikali`q lirika (qosi`q penen jazi`lg`an teren` ma`nili so`zler, aqi`l-na`siyatlar, ti`msallar h.t.b.)⁵⁷ bunnan son` monografiya avtori` XIX a`sir qaraqalpaq shayi`rlari` Berdaq ha`m basqalardi`n` poeziyasi`nda didaktikali`q lirikani`n` milliy-ko`rkemlik da`reklerine toqtaydi`. Bul sag`alardi` avtor qaraqalpaq xalqi`ni`n` naqi`l-maqallari`nan, na`siyat so`zlerinen, termeleri menen tolg`awlari`nan izlestiredi. Wolarda berilgen didaktikali`q woy-pikirlerdin` Berdaq lirikasi`nda do`retiwshilik usi`llar menen sa`wlelengenin` ashi`p beredi. Buni`n` ushi`n Berdaqti`n` «Balam», «Qashan ra`ha`tlanadursan`», «Jaqsı`raq», «Bilgeysiz», «Xali`q ushi`n» qosi`qlari` menen xali`q poeziyasi`nda bir qatar naqi`l-maqallar, aqi`l-na`siyat so`zleri, termeler, tolg`awlardi` sali`sti`ri`p

⁵⁷ Турдыбаев Қ. Дидактикалық шығармалар – руухый байлығымыз. Нөкис, «Билим», 2009., 11 бет.

tallaydi.⁵⁸ Izertlewshinin` tallawlarin`nan bir u`zindi keltirsek, arti`qmashi`li`q yetpeydi. «Berdaqti`n` qashan ra`ha`flanadursan`» qosi`g`i`nda ha`r bir ba`ntinde qa`legen adam u`lgi, ibarat alg`anday didaktikali`q woy-pikirler ken`nen qozg`aladi`. Mi`sali`, Berdaqti`n` didaktikali`q qosi`g`i`ni`n` birinshi ba`ntinde shan`araq, neke, haddalli`q ma`selesi so`z yetilse, yekinshi ba`ntinde yel-xali`q, ja`ma`a`t penen birge boli`w ha`m ha`r qanday wo`tirik, g`i`ybat so`zden awlaq ju`riw na`siyat yetiledi. Al, u`shinshiden bolsa, hadal miynet yetiw ha`m woni`n` jemisin aqi`lg`a ug`ras tu`rde iship-jew ma`selesi qozg`aladi`. Demek, didaktikali`q qosi`qlarda ko`rkem woy-pikir bir neshe bag`darda rawajlanadi`. Solay yetip, didaktikali`q qosi`qlar lirikani`n` basqa tu`rlerinen mazmuni`nda bir neshe a`dep-ikram ma`selelerin qozg`aw menen wo`zgeshelenip turadi`»⁵⁹

Izertlewshi Berdaq na`siyatlari`ni`n` ja`ne biri da`reklerin Shi`g`i`s didaktikasi`nan izertleydi. Shi`g`i`s klasiklerinin` basli` temalari`ni`n` biri didaktika-aqi`l-na`siyat bolg`ani` ma`lim. Woni` Axmad Yassawiy hikmetlerinde, Yusup Xas Hajibtin` «Qutadg`u bilik» da`stani`nda Nawayi`ni`n` g`a`zzellerinde, «Xayrat ul abror» da`stani`nda, Babaohim Mashrabti`n` g`a`zzelleri menen murabbalari`nda, Maqti`mquli`ni`n` qosi`qlari`nda ko`riw mu`mkin. Berdaq ha`m basqa da shayi`rlari`ni`n` didaktikasi`ni`n` Shi`g`i`s didaktikasi` menen ideya-tematikali`q, ko`rkem-estetikali`q baylani`slari`n ashi`wg`a ha`reket yetedi.

Usi` jumi`sti`n` son`g`i` bo`liminde avtor didaktikali`q lirikani`n` qosi`q quri`li`si` ha`m basqa da ko`rkemlik ma`selelerine toqtaydi`. Bul ma`seleni sheshiwde wol tiykarg`i` tallaw bazasi` yetip Berdaq penen A`jiniyazdi`n` didaktikali`q shi`g`armalari`n aladi`. Bo`limde didaktikali`q qosi`qlarda ushi`rasatug`i`n ayi`ri`m toplamlardi`n`, stilistikali`q figuralardi`n` qollani`li`w wo`zgesheliginde qarap wo`tileli.

Solay yetip, filologiya iliminin` kandidati`, docent Qonaqbay Turdi`baevti`n` «Didaktikali`q shi`g`armalar-ruwxı`y bayli`g`i`mi`z» (2009) monografiyasi` ha`m usi` temadag`i` kandidiatli`q dissertaciyasi` (2005) Berdaqti`n` didaktikali`q shi`g`armalari`ni`n` janrli`q qa`siyetlerin ashi`p беретug`i`n jan`a jumi`slardan boldi`. Bul jumi`slar soni`n` menen birge berdaqtanı`w ilimine qosi`lg`an yelewli u`les boldi`.

⁵⁸ Турдыбаев Қ. Дидактикалық шығармалар – руұхый байлығымыз. Нөкис, «Билим», 2009., 19-32 бетлер.

⁵⁹ Турдыбаев Қ. Дидактикалық шығармалар – руұхый байлығымыз. Нөкис, «Билим», 2009., 67 бет.

3.2. Berdaqti`n` epikali`q shi`g`armalari`ni`n` jan`asha izertleniwi.

G`a`rezsizlik ji`llari`nda Berdaqti`n` epikali`q shi`g`armalari` janr aspektinde jan`adan izertlene basladi`. Duri`s, buri`ng`i` da`wirlerde de Berdaqti`n` epikali`q shi`g`armalari` izertlendi. Ma`selen, N.Da`wqaraev, I.Sag`i`ytov, A.Murtazaev, H.Hamidov, A.Paxratdinov, ha`m basqalar Berdaq poemalari`n ha`r qi`yli` aspektlerde u`yrendi, soni`n` ishinde janr aspekti de belgili da`rejede u`yrendi. Bul boyi`nsha I.Sag`i`ytovti`n` «Sahra bu`lbili»(1974), A.Murtazaevti`n` «Berdaqti`n` «Aqmaq patsha» poemasi`, (1979), A.Paxratdinovti`n` «Berdaq shayi`rdi`n` da`stanli`q shi`g`armalari`»(1979), monografiyalari`n atap ko`rsetiwge boladi`. Wolarda Berdaqti`n` epikali`q shi`g`armalari`ni`n` tariyxıy da`rekleri, tariyxıy sharayatlar si`yaqli` ma`seleler sonday-aq a`debiy miyras aspektinde da`stanni`n` kimnen ha`m qashan jazi`p ali`ng`ani`, baspadan qashan shi`qqani` si`yaqli` mag`li`wmatli`q ma`seleler ko`terilgen. Usi` jag`daylardi` yesapqa alg`an halda Berdaqti`n` epikali`q shi`g`armalari`ni`n` janrli`q qa`siyetlerin izertleytug`i`n jumi`slar arnawli` tu`rde ra`smiylestirilip kandidatli`q dissertaciylar tu`rinde jas qa`nigelerge tapsi`ri`lg`an yedi. Wolar Berdaqti`n` da`stanli`q shi`g`armalari`n buri`ng`i`day tariyxıy- filologiyali`q bag`darda g`ana yemes, al sol a`debiy janr aspektinde u`yreniwdi maqset yetip qoydi`.

Uli`wma jumi`slardi`n` biri jas izertlewshi Muhabbat Xalmuratovani`n` «XIX a`sir ha`m XX a`sir basi`ndag`i` qaraqalpaq a`debiyati`nda epikali`q janrlardi`n` evolyuciyasi`» degen temadag`i` kandidatli`q dissertaciyasi` boldi`. Dissertaciyanı` 2010-ji`l, 28-may ku`ni Qaraqalpaq Ma`mleketlik Universiteti jani`ndag`i` Qa`nigelestirilgen ken`esinde jaqlandi`. Izertlewdi`n` tiykarg`i` maqseti XIX a`sir ha`m XX a`sir basi`ndag`i` epikali`q janrdi`n` payda boli`wi` ha`m rawajlani`w jollari`, janrli`q qa`siyetleri, wolarda folklor da`stu`rlerinı`n` qollani`li`wi`, epikali`q shi`g`armalardi`n` kompoziciyali`q du`zilisi, wobrazlar du`zimi si`yaqli` ma`selelerdi u`yreniw ha`m solar tiykari`nda ilimiy-teriyali`q ha`m a`meliy na`tiyjelerge yerisiw boli`p tabi`ladi`. Usi` maqsetlerdi wori`nlaw ushi`n izertlew avtorı` M.Xalmuratova to`mendegi wazi`ypalardi` wori`nlag`an:

• XIX a`sir ha`m XX a`sir basi`ndag`i` qaraqalpaq a`debiyati`nda payda bolg`an epikali`q janrlardi`n` qa`siyetlerin ani`qlag`an ha`m wolardi` tariyxıy-teoriyali`q, ko`rkemlik aspektlerde analiz yetiw;

- Epikali`q shi`g`armalardi`n` janrli`q qa`siyetlerin wolarda genetikali`q tami`rlar menen baylani`sli` halda u`yreniw ha`m wolardi`n` tipologiyali`q wo`zgesheligin ani`qlaw;

- Epik janrlardi`n` rawajlani`w evolyuciyasi`n izertlertlew bari`si`nda XIX a`sir qaraqalpaq klasik shayi`rlari`ni`n` (Berdaq ha`m basqalardi`n`) sheberligin ashi`w;

- XIX a`sir ha`m XX a`sir basi`ndag`i` epikali`q shi`g`armalarda folklorli`q da`stu`rlerdin` qollani`li`w usi`llari`n ani`qlaw:

- a) epikali`q shi`g`armalarda folklor usi`llari`ni`n` qollani`w wo`zgesheligin u`yreniw;

- b) epikali`q shi`g`armalarda folklog`a ta`n syujet ha`m motivlerdin` qollani`li`wi`n ko`rsetip beriw;

- Usi` da`wir qaraqalpaq a`debiyati`ndag`i` epikali`q shi`g`armalardi`n` kompoziciyali`q belgilerin ko`rsetip beriw;

- Epikali`q shi`g`armalardi` wobrazlar du`zimi ha`m wolarda xarakter elementlerin ani`qlaw;⁶⁰

Dissertaciya «XIX a`sir ha`m XX a`sir qalpaqpaq a`debiyati`nda epikali`q janrlar evolyuciyasi`» dep atalg`an menen wonda tiykari`nan Berdaqti`n` epikali`q shi`g`armalari` tiykarg`i` izertlew wob`ekti boldi`. Sebebi, XIX a`sir qaraqalpaq a`debiyati`nda epikali`q shi`g`armalardi` jazg`an shayi`r tiykari`nan Berdaq bolg`an. Dissertaciya woni`n` «Amangeldi», «Aydos biy», «Yernazar biy», «Aqmaq patsha», «Kulen boli`s» da`stanlari` janrli`q ma`seleler ko`zqarasi`nan tallanadi`. Uli`wma dissertaciyanı`n` u`lken bir bo`legi Berdaqti`n` epikali`q shi`g`armalari`n janrli`q jaqtan izertlewge arnalg`an. Sebebi, Berdaq XIX a`sir qaraqalpaq shayi`rlari` ishinde da`stan jazg`an birden bir talantli` shayi`r. Basqa shayi`rlarda ( Ku`nxoja, A`jiniyaz, Wo`tesh, Gu`lmuratlarda) da`stan jazı`w da`stu`ri ko`rinbeydi. M. Xalmuratova Berdaqti`n` epikali`q shi`g`armalari`n izertley woti`ri`p, wolardi`n` terminologiyali`q atamasi` ma`selesine jeterli kewil bo`ledi. Ma`selen, a`debiyatshi`lar arasi`nda Berdaqti`n` epikali`q shi`g`armalari`n birese da`stan, birese poema dep ataw jag`daylari` da ushi`raydi`. Dissertaciya

⁶⁰ Халмуратова М. XIX аср ва XX аср бошидаги қорақалпоқ адебиётида эпик жанрлар эволюцияси. Конд. Дисс. Автореф. Нукус 2010. 5-бет.

avtori` usi` tarti`sli` ma`seleni aynali`p wo`tpesten wolarg`a wo`zinin` pikirin, qatnasi`n bildirip wo`tedi. «Berdaq ijodida epik janrlar evolyutsiyasi» nomli bo`limida XIX asr qaroqolpoq adabiyotini yangi badiy estetik chuqqilarga olib chiqqon mumtoz shoirlardan biri Berdaq Qarg`aboy ug`lining «Axmoq patsho», «Ernazor biy», «Amangeldi», «Kulen bolis», «Xorozm» dostonlari janr nuqtai nazaridan taqlil qilinadi. O`sha bo`limda doston, poema kabi epik janrlarga terminologik, umumiy nazariy tushunchalar beriladi. Biz, bir qator adabiyotshinoslar fikirini hisobga olib, (A.Paxratdinov, A.Murtozaevlar va.h.), Berdaqning «Axmoq patsho» va boshqa epik asarlarini epik asarlari «doston» dep atashni ma`qul ko`rdik. Darhaqiqat, Berdaqning epik asarlari dostonchilik yo`liga ancha yaqin. Ularga dostonlarga xos syujetni tasvirlash, kompozitsion usullar, tasvir vositalari ko`p qo`llaniladi. Masalan, «Axmoq patsho» dostonida xalq dostonlariga xos ertak syujeti ko`llaniladi. Voqeolar, qohromonlarning ish-harakatlari muallif tomonidan uchunchi betdan boshlab bayon qilinadi.»⁶¹

Jumi`sta sonday-aq Berdaq folklor da`stu`rleri, kompozitsiyali`q quri`li`s, epikali`q qaharman ha`m wonda xarekter elementleri si`yaqli` ma`seleler qozg`alg`an. Mi`sali`, Gu`lim wobrazi`n tallag`anda wol xarakterdin` ayi`ri`m elementleri bar yekenligin mi`sallar menen ko`rsetedi. Berdaqti`n` epikali`q shi`g`armalari`nda xarakter ma`selesi berdaqtni`wg`a baylani`sli` jumi`slarda buri`n ushi`raspaytug`i`n yedi. Avtor bul ma`seleni birinshi ma`rtebe ilimiy wortag`a taslaydi`. Wol dissertatsiyani` jaqlamastan buri`n bir neshe maqalalar ja`riyalaydi`. «Berdaqti`n` epikali`q shi`g`armalari`nda folklorli`q belgiler»./ «A`miwda`rya», №5, 2007, 125-126-betler; «Qaraqalpaq a`debiyati`nda epikali`q qaharman». // «A`miwda`rya», №2, 2008, 108-112-betler; ha`m basqa da maqalalari`. M.Xalmuratovani`n` bul jumi`slari` berdaqtni`w iliminde son`g`i` jan`ali`qlardan boldi` dep yesaplawg`a boladi`.

Berdaqti`n` epikali`q shi`g`armalari`ni`n` janrli`q wo`zgesheligi ma`selesi belgili da`rejede Ari`wxan Utambetovani`n` «Berdaqti`n` «Shejire» da`stani`nda folklorli`q ha`m realistlik su`wretlew usi`llari`ni`n` qollani`li`w wo`zgeshelikleri» degen kandidatli`q dissertatsiyasi`nda qarap wo`tileti. (No`kis QMU Qa`nigelistirilgen ken`esi, 2011-jil). Dissertatsiyani`n` tiykarg`i` bo`limleri Berdaqti`n` «Shejire» da`stani`ni`n` janrli`q wo`zgesheligin izertlewge

⁶¹ Халмуратова М. XIX аср ва XX аср бошидаги қорақалпоқ адебиётида эпик жанрлар эволюцияси. Конд. Дисс. Автореф. Нукус 2010. 10-бет.

bag'i'shlang'an. Dissertaciyada Berdaq «Shejire» si ayri'qsha epikali'q janr si'pati'nda qaraladi'. Shejirenin' basqa epikali'q janrlardan wo'zgesheligi belgilenedi. Yeger de Berdaqti'n' basqa da'stanlari' belgili bir syujettin' tiykari'nda, belgili bir qaharmanlardi'n' is-ha'reketlerin su'wretlew tiykari'nda jazi'lg'an bolsa, «Shejire» shi'g'armasi'nda bir-birinen bo'lek ko'plegen syujetler bir problema, bir ideya a'tirapi'nda ja'mlenedi. Wolar qaraqapaq xalqi'ni'n' ta'g'diri, keleshegi ma'selesi qozg'aladi'. Syujetler, qaharmanlar usi' ideyalardi' sa'wlelendiririwge xi'zmet yetedi. Dissertaciyada shejire janri'ni'n' folklorli'q da'rekleri ko'rsetiledi. Mi'sali', Alti'n xan, Almali' ko'rikli, Shi'n'g'i's xan, Mayi'q biy h.b. wobrazlari' an'i'zli'q, mifologiyali'q da'rekler tiykari'nda jarati'lg'an. Sonday-aq qaraqalpaq uri'wlari'ni'n', qa'wimlerinin' kelip shi'g'i'w, qa'liplesiw tariyxı' da an'i'zli'q tiykarda bayanlang'an. Qon'i'rat, Qi'tay, Qi'pshaq, Keneges, Man'g'i't uri'wlari'ni'n' ha'm wolarg'a tiyrelerinin' kelip shi'g'i'w tariyxı'n beriwde an'i'zli'q, mifologiyali'q ha'm realistlik su'wretlew usi'llari'ni'n' qollani'li'wi'n ko'rsete alg'an. Buni' ani'qlawdi' A.Utambetova folklorli'q, a'debiy ha'm tariyxı'y da'rekler menen a'debiyatlarg'a su'yengen.

Soni'n' menen dissertaciyada Berdaqti'n' «Shejire» sinin' wonnan buri'ng'i' shejireler menen baylani'si' ko'rsetilgen. Wolardan Berdaq «Shejire»sinin' ayi'rmasi' bi'lay ayti'lg'an: «Fikirimcha, Berdoq shoir «Shejira»si tarixiy mazmunga ko'ra—shejira, epik to'zilishi, shakliga ko'ra-doston. Chunki unda, birinchidan, qoraqolpoq xalqi etnogenezisidan boshlab, XVII, XVIII, XIX asrlardagi tarixiy voqeolarni aks ettiradigan boy syujet mazmuni mavjud bo'lsa, ikkinchidan, bu syujet tarqoq, holda bayon qilinmastan muayyan bir kompozitsion tuzilishda, ko'p tarmoqli syujet chizigida, har qil motivlarda ifoda topgan. Ko'p sonli qahromonlar obrazlari qisqa va lunda, aksariyat o'rinlarda ayrim ishoralar vositasida aks ettirilgan, eng asosiysi xalq ammosi obrozi keng miqyosda tasvirlangan. Ammo asarda epik mazmunga nisbatan tarixiy mazmun ancha ustovorlik qiladi. Shulardan kelib chiqqan holda uni janr nuqtai nazaridan «Shajara» shakl jihatidan «Shajara –doston» deb atash maqsadqa muvofiqdir. Berdaq «Shejara» sining xalq ijodi moqsuli bo'lgan shajaralardan farqi ham shundadir».⁶² Solay yetip A. Utambetova joqari'da ayti'lg'an wo'zgesheliklarga su'yenip, Berdaqti'n' «Shejire» shi'g'armasi', «Shejire-da'stan» degen atama menen atawdi'» usi'nadi'. Bul buri'n qollani'lmag'an jan'a janrli'q termin boli'p

⁶² Утамбетова А. Бердақнинг «Шажара» достонида фольклористик ва реалистик тасвир усулларининг қўлланиш хусусиятлари, Нукус, ҚДУ, 2011, 15-16 бетлер.

tabi`ladi`. Bul terminnin` ilimiy aylani`sqa ha`m a`debiy processke yenisip, wonda turaqlasi`p sheshiliwin, a`lbette, waqi`t ko`rsetedi.

A.Utambetovani`n` bul dissertaciyali`q jumi`si` Berdaqti`n` «Shejire» shi`g`armasi`ni`n` janrli`q qi`rlari`n` izertlewde biraz ani`qli`qlar, jan`ali`qlar yengizedi. na`tiyjede woni` berdaqtani`w ilimine qosi`lg`an jan`ali`qlardan dep ayta alami`z.

Berdaq shi`g`armalag`armalari`n` janrli`q aspektte izertlegen jumi`slardi`n` ishinde ayi`ri`m magistrlik dissertaciylar da bar. Wolardan Daniyar Nurseytovti`n` «Qaraqalpaq a`debiyati`nda shejire janri`» degen temadag`i` magistrlik dissertaciyanı` atap ko`rsetiwge boladi`. (No`kis, QMU, 2011). Dissertaciyanı`n` avtorı` qaraqalpaq a`debiyati`nda shejire janri`ni`n` evolyuciyasi`n` izertleydi. Woni`n` genetikalı`q tami`rlari`ni`n` yeski tu`rkiy shejireler menen ushlasatug`i`ni`n` ko`rsetedi. Berdaq shejiresinin` ayi`ri`m syujetleri, ma`selen, Almali` Ko`rikli, Shi`n`g`i`s xan syujetleri Ulug`bekti`n` «To`rt uli`s tariyx»i`ndag`i` ha`m Abulg`azi` Bahadi`rxanni`n` «Tu`rkler shejiresi»ndegi Alan Gao (Kuwa) ha`m Shi`n`g`i`s xan syujetleri menen u`nlesetug`i`ni`n, wolardi`n` an`i`zli`q, mifologiyali`q shi`g`i`si` bir yekenin da`lillep beredi. Berdaq «shejire»sinin` wonnan buri`ng`i` shejireler menen janrli`q birligi, tematikalı`q jaqtan uqsasli`g`i`, an`i`zli`q tariyxı`y da`reklerinin` jaqi`nli`g`i` soni`n` menen birge ideyali`q jaqtan ayi`rmashi`li`g`i` sali`sti`ri`li`p tallawlar arqali` ashi`ladi`. Epikalı`q janrlar ishinde shejirenin` ayri`qsha janr yekenligi ani`q tariyxı`y analizler arqali` da`lillenedi. Berdaq «Shejire»si XIX a`sir qaraqalpaq a`debiyati`ni`n` janrli`q, tematikalı`q, ideyali`q jaqlardan joqari` basqi`shlarg`a ko`tergen shi`g`arma boli`p yesaplanadi`- dep ko`rsetedi dissertaciya avtorı` D.Nurseytov.

Usi` dissertaciyada ha`zirgi zaman jazı`wshi`lari`ni`n` shejireleri de izertlenedi. Mi`sali`, Kamal Ma`mbetovti`n` « Qaraqalpaq shejiresi» (1993) J.Muratbaevti`n` «Shejirenin` shi`bi`g`i`», (1991) shi`g`armalari` qaraqalpaq xalqi`ni`n` tariyxı`n` shejire janri`ni`n` talaplari`na muwapi`q bayanlaydi`. Soni`n` menen birge tariyxı`y materiallardı` da ken`nen paydalanadi`. D.Nurseytovti`n` ha`zirgi shejirelerdegi usi` wo`zgerislerdi ko`rsetip beredi. Bul magistrlik dissertaciyanı` wo`zine i`layi`q jan`ali`qlari` bar, berdaqtani`wdag`i` jan`ali`qlardan dep yesaplawg`a boladi`.

**Berdaq hu`rmetine sho`lkemlestirilgen ha`r qi`yli` ilajlar ha`m berdaqtani`w ilimi.** 2000-jıllari` Berdaq shi`g`armalari` tu`rli aspektlerde

u'yrenilip dawam yetedi. ko'plegen maqalalar Berdaq miyrasi' boyi'nsha buri'nnan kiyati'rg'an talasli' pikirler ali'si'wi' dawam yetti. Bir qatar maqalalarda Berdaqti'n' ko'rkem –estetikali'q, filosofiyali'q ko'zqaraslari'n jan'a da'wir talaplari'nan kelip shi'g'i'p izertlew dawam yetti. Ha'r qi'yl' ilimiy toplamlar Berdaqqa arnali'p shi'qti'. Ayi'ri'm sabaqli'qlarda Berdaq do'retiwshiligi jan'a zaman ruwx'i'nda sa'wlelendirdi. Berdaqti'n' 175-j'i'lli'g'i' (2002- j'i'li'), 180-j'i'lli'q (2007-j'i'li') yubileyleri wo'tkerildi. Ma'selen, shayi'rdi'n' 175-j'i'lli'q yubileyi 2002-j'i'l dekabr ayi'nda Yellikqala rayoni'ni'n' worayi' Bostan qalasi'nda ha'm No'kis qalasi'nda Qaraqalpaq ma'mleketlik Universitetinde wo'tkerildi. Wolarda belgili filolog-ilimpazlar mazmunli' bayanatlar woqi'di', wolar son'i'nan baspa so'zde ja'riyalandi'. Qaraqalpaq Ma'mleketlik Universiteti ha'm Qaraqalpaqstan jazi'wshi'lar awqami' menen birgelikte 2007-j'i'l noyabr ayi'nda ulli' shayi'rdi'n' 180-j'i'lli'q yubileyi wo'tkerildi. Yubileyge arnalg'an ilimiy-publicistikali'q konferenciyada belgili ali'mlar, jazi'wshi'lar bayanatlar woqi'di'. Konferenciyada woqi'g'an bayanatlar 2008-j'i'li' «Berdaq du'nyasi'» (ilimiy-publicistikali'q maqalalar) degen atamada toplan boli'p basi'li'p shi'qti'. Toplamdi' baspag'a tayarlag'an ha'm ilimiy redaktorlag'an f.i.d., professor Q.Ja'rimbetov. Toplamda belgili jazi'wshi'lar T.Qayi'pbergenovti'n', «Qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' biyik shi'n'i'», Wo.Abdiraxmanovti'n' «Berdaq du'nyasi'» degen publicistikali'q maqalalar basi'lg'an. Berdaq shi'g'armalari'nda tariyx'i'li'q ma'selesini boyi'nsha f.i.d., professor Q.Ja'rimbetovti'n' «Berdaq do'retiwshiliginde tariyx'i'y da'wirdin' sa'wleleniw wo'zgeshlikleri», f.i.k. B. Genjemuratovti'n' «Berdaq qosi'qlari' ha'm tariyx'i'y da'rekler», tariyx iliminin' doktori' B.Qoshanovti'n' «Berdaqti'n' «Shejire» shi'g'armasi' qaraqalpaq ma'mleketshiligi boyi'nsha tariyx'i'y da'rek» degen temalarda ilimiy maqalalar wori'n aldi'. Usi' toplanmada f.i.d., professor A'.Paxratdinovti'n' «Berdaqti'n' do'retiwshilik joli'», f.i.d., professor Q.Worazi'mbetovti'n' «Berdaqti'n' poetikali'q du'nyasi'», Yu.Paxratdinovti'n' «Berdaqti'n' a'wladlari'nda shayi'rshi'li'q bolg'an ba?» filologiya iliminin' kandidatları J.Nizamatdinovti'n' «Berdaq ha'm folklor», S.Matekeevti'n' «Berdaq ha'm Wo'tesh shayi'rdi'n' wo'z-ara do'retiwshilik baylani'slari'», Q.Turdi'baevti'n' «Berdaq shi'g'armalari'nda insan ta'rbiyasi' ma'selesinin' su'wretleniwi'», Q.Qa'lekeevti'n' «Ha'zirgi baspa so'zde tematikasi'ni'n' sa'wleleniwi'», Q.Aralbaevti'n' «Tuwi'sqanli'q na'siyatshi'si'», Z.Qoji'qbaevani'n' «Berdaq do'retiwshiliginde publicistikali'q pafos», degen maqalalari', sonday-aq jas assisent-oqi'ti'wshi'lar M.Worazi'mbetovani'n' «Qaraqalpaq lirikasi'nda Berdaq wobrazi'ni'n' jarati'li'wi'», B.Palwanov «Berdaq

do`retiwshiliginde mifologiyali`q syujetlerdin` qollani`li`w wo`zgeshelikleri» degen qi`zi`qli` maqalalari` basi`lg`an.

Soni`n` menen birge toplamg`a filosofiyali`q, ja`miyetlik-gumanitar ilimleri wa`killerinin` maqalalari` da kirgizilgen. Wolardan filosofiya iliminin` kandidatları, docentler M.Yakupovti`n` «Berdaqti`n` socialli`q filosofiyasi`nda azatli`q ha`m g`a`rezsizlik ideyalari`», S.Abaev ha`m A.Bayri`evti`n` «Berdaq-ruwxı`yati`mi`zdi`n` bulag`i`», jas izertlewshiler M.Niyazi`mbetovti`n` «Berdaqti`n` du`nyag`a ko`zqarasi`nda adamda socialli`q worientaciyalaw ma`selesi», A.Saparniyazovti`n` « XIX a`sirde qaraqalpaq xalqi`ni`n` socialli`q jag`dayi` ha`m woni`n` Berdaq shi`g`armalari`nda sa`wleleniwi», A.Muxxamedyarovani`n` «Berdaq shi`g`armalari`nda ka`mil insan ideyasi`», B.Qutli`muratov, S.Qoshqarovti`n` «Berdaqti`n` du`nyag`a ko`zqarasi`nda gumanistlik ideyalar» degen maqalalari`n atap wo`tsek boladi`. Toplamda 23 avtordi`n` 22 maqalasi` wori`n alg`an. Kitapti`n` ko`lemi 6,25 baspa tabaq boli`p, 2000 nusqa da basi`lg`an. Biraq toplam tez arada tarqap ketti. Demek, mag`li`wmatlar bar dep toli`q ayti`wg`a boladi`.

Juwmaqlap aytqanda, ulli` shayi`r Berdaqqa arnali`p wo`tkerilgen yubileyler, ilimiy konferenciya, baspadan shi`g`arg`an ilimiy toplamlar, jurnallarda basi`lg`an maqalalar Berdaq do`retiwshiliginin` jan`a qi`rlari`n ashqan, woni` ha`zirgi ilim ha`m da`wir ko`zqarasi`nan u`yrenen. Bul ilajlardi`n` ha`mmesi ha`zirgi berdaqtani`w ilimine qosi`lg`an u`les ha`m jan`a qa`dem boli`p tabi`ladi`.

Berdaq ati`ndag`i` QMU filologiya fakultetinin` baslamasi` menen 2004-jı`li` 27-28-aprel ku`nleri Qaraqalpaqstan Respublikasi` ko`leminde ilimiy konferenciya wo`tkerildi. Wonda qaraqalpaq, wo`zbek, tu`rkmen, qazaq a`debiyatları`ni`n` ayi`ri`m ma`seleleri boyi`nsha a`debiyatshı`lar bayanatlar isledi, pikir ali`si`wlar boldi`. Bayanatlar QMU ilimiy ken`esinin` tasti`yi`qlawı` menen usi` ji`li` toplam boli`p shi`qti`. <sup>63</sup> Toplamg`a belgili a`debiyatshı`lar Q.Ja`rimbetov ha`m Q.Worazi`mbetovlar ilimiy redaktorli`q yetken. Toplamda berdaqtani`w ma`selerine arnalg`an bir neshe ma`seleler bar: Ja`rimbetov.Q Tariyxi`y-ja`miyetlik ha`m ma`deniy sharayatlardi`n` a`debiy janrlardi`n` qa`liplesiwine ta`siri (XIX a`sir qaraqalpaq lirikasi` mi`sali`nda). 3-6-betler; Allambergenova.P. Qaraqalpaq poeziyasi`nda milliy ideyalardi`n` sa`wleleniwi. 24-29-betler; Yusupov.Q. Berdaq shi`g`armalari`n u`yreniwde konferenciya sabaq tu`rinen paydalani`w. 3032-betler;

⁶³ Түркий халықлары әдебиятының гейпара мәселелери.(Илимий мийнетлер топламы). Нөкис,2004.

Ashi`rov.D. Berdaqti`n` du`nya, ja`miyet tuwrali` woylari`. 40-44-betler; Kerwenov.T. Berdaqti`n` «Shejire»sinde an`i`zlardi`n` ha`m miflerdin` sa`wleleniwi haqqi`nda. 66-69-betler; Turdi`baev.Q. XIX a`sir qaraqalpaq didaktikalı`q lirikasi`ni`n` ideyalı`q -ko`rkemlik da`rekleri. 69-74-betler. Ma`timov.Q. Berdaqti`n` «Shejire» da`stani` ha`m woni`n` Abulg`azi` Bahadi`r xanni`n` «Tu`rkler shejiresi» shi`g`armasi`nan wo`zgesheligi. 77-79-betler. Bul maqalalarda Berdaq do`retiwshiliginin` tu`rli qi`rlari` so`z yetilgen.

2011-jı`ldi`n` 6-may ku`ni Berdaq ati`ndag`i` Qaraqalpaq ma`mleketlik universitetinde usi` universitetin` Qaraqalpaq filologiyasi` baslamasi` menen Wo`zbekstan Respublikasi`ni`n` 20-jı`lli`g`i`na bag`i`shlang`an «Ha`zirgi filologiya iliminin` a`hmiyetli ma`seleleri» degen temada Respublikalı`q ilimiy-teoriyalı`q konferenciya sho`lkemlestirdi ha`m wo`tkerildi. Wonda belgili filolog-alı`mlardi`n` ha`m jas izertlewshilerdin` bayanatlari` tiyisli ilimiy sekciyalarda ti`n`landi`, pikirler ali`si`w boldi`. Konferenciyanı`n` bir qatar bayanatlari` QMU ilimiy ken`esinin` tasti`yi`qlawı` menen wo`z aldi`na ilimiy toplam boli`p shi`qti`.

⁶⁴ Bul toplamda Berdaq do`retiwshiligine baylanı`sli` to`mendegi maqalalar basi`ldi`: Ja`rimbetov.Q. Berdaq poeziyasi`nda milliy ideyalardi`n` sa`wleleniwi. 118-121-betler; Matekeev.S. Berdaqti`n` publicistikalı`q qosi`qlari`nda lirikalı`q qaharman wobrazi`. 141-145-betler; Toqi`mbetova.G. Berdaq do`retiwshiliginde da`stu`r ha`m do`retiwshilik individuallı`q. 181-184-betler; Zarlı`qov.I. XIX a`sir qaraqalpaq lirikasi`nda epikalı`q da`stu`rlerdin` ko`rinisleri. 193-196 bb. Maqalalardi`n` temalari`nda ko`rinip turg`anday Berdaq do`retiwshiliginin` buri`n ayti`lmag`an yamasa az ayti`lg`an ta`repleri sa`wlelengen. Bul berdaqtani`w iliminin` ja`ne de toli`si`p, rawajlani`p ati`rg`ani`nan da`rek beredi.

Berdaqtani`w ilimin rawajlandi`ratug`i`n ilajlardi`n` biri bul, a`lbette, Berdaqti`n` wo`miri, a`debiy miyrasi`, uli`wma do`retiwshiligi ushi`n jazi`lg`an ilimiy ha`m ilimiy-publicistikalı`q maqalalardi`n`, wocherklerdin`, monografiyalardi`n`, toplamlardi`n` bibliografiyalı`q ko`rsetkishleri boli`p yesaplanadi`. Bibliografiyalı`q ko`rsetkishler anaw yaki mi`naw ilimiy problemani`n` qashan, qay da`rejede, kimler ta`repinen islengeni, ilimnin` qaysi` janri`nda islengenligi haqqi`nda ani`q mag`li`wmatlar, da`rekler beredi. na`tiyjede wol izertlew jumi`si`n wori`nlawg`a sezilerli da`rejede ja`rdem beredi, a`sirese a`debiyattani`w yamasa woni`n` ayi`ri`m tarawları` menen tani`s bolmag`an jas

⁶⁴ Хәзирги филология илимининң әҳмийетли мәселелери. Нөкис, 2011.

izertlewshilerge jaqin ja'rdemshi retinde xizmet yetedi. Usunday bibliografiyalıq ko'rsetkishler du'ziw ha'reketi g'a'rezsizlik jı'llarında bolıp turdı. Mi'sali, filologiya iliminin doktori, professor S.Axmetovti'n «Qaraqalpaqstan Respublikasıni'n a'debiyatshi' alimlari' ha'm si'nshi'lari': (Bibliografiyalıq ko'rsetkish. No'kis, «Bilim»,1993), Q.Paxratdinov, Q.Worazimbetovti'n «Qaraqalpaqstan Respublikası Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan filiali'ni'n xabarshi'si'»(1960-1998) jurnallari'ni'n materiallari' boyınsha, No'kis, 1999) degen atamada bibliografiyalıq ko'rsetkish shı'qti. Wolarda ulıwma a'debiyattanıw ma'seleleri boyınsha ilimiy miynetler tuwralı mag'li'wmatlar beriledi, sonı'n menen birge berdaqtanıw ma'seleleri boyınsha da tiyisli worı'nlar da mag'li'wmatlar berilgen. na'tiyjede bul jumıslar Berdaqti' izertlewshilerge, a'sirese berdaqtanıw pa'nin u'yreniwshi magistrantlar ha'm studentlerge ja'rdemshi qural bolıp xizmet yetip kiyati'r. Son'gı' jı'llari' klasik do'retiwshiligimizdin do'retiwshiligi haqkinde jazılg'an miynetlerdin bibliografiyasın du'zgen arawlı miynetler payda boldı. Wolardan Q. Paxratdinov penen G.Qarli'baevanı'n A'jiniyaz. Bibliografiyalıq ko'rsetkish. (No'kis, 2003); Sh.A'bdinazimov penen Q.Paxratdinovti'n Berdaq. Bibliografiyalıq ko'rsetkishi. (No'kis, 2003) degen atamalardagı' bibliografiyalıq miynetleri shı'qti. Wolarda XIX a'sir qaraqalpaq a'debiyatıni'n klasik shayırlari' menen A'jiniyaz ha'm Berdaq do'retiwshiliginin ha'r qı'ylı ma'seleleri tuwralı bibliografiyalıq mag'li'wmatlar berilgen. Bul ko'rsetkishler studentler, magistrantlar, aspirantlar ushi'n qolaylı ha'm za'ru'rli qollanba xizmetin atqarıp kiyati'r.

Berdagti' biliwde, wonı ilimiy tani'wda, miyrasları'n ha'zirgi jaslarga u'git-na'siyat yetiwde Qaraqalpaq ma'mleketlik universitetinin quramındagı' Berdaq milliy muzeyi ja'ma'a'tinde xizmetleri bar. Bul muzeydin imarati zamanago'y arxitektura jobasında qurılıp (jоба avtorı arxitektor Worı'nbay To'reniyazov), 1998-jı'li' ashi'ldi. Wonda Berdaqqa tiyisli ko'plegen ekspanatlar saqlanadı ha'm ko'rgizbege qoyılg'an. Berdaq shı'g'rmalarıni'n qoljazba ko'shirmeleri, baspadan shıqqan nusqaları, Qıl qa'lem ustalarıni'n (xudojniklerdin) su'wretleri, Berdaqqa ha'm wonı'n zamani'na tiyisli buyımlar, kiyimler, ha'r qı'ylı zatlar, kiyimler, kitaplar, jazıw-si'ziw buyımlari', Berdaq temasi'na jazılg'an ilimiy ha'm ilimiy-publicistikalıq kitaplar, tariyxı'y, ilimiy a'hmiyetke iye foto-su'wretler keliwshilerdin diqqatın tartadı, Berdaq ha'm wonı'n zamani', do'retiwshiligi tuwralı qı'zi'g'i'wshi'ligin arttıradi, wog'an degen hu'rmet-izertlegen sezimlerin woyatadı. A'sirese, muzey ekspantlari' Berdaq

do`retiwshiligi miyrasi` menen yendi tani`si`p ati`rg`an jas ko`riwshilerdin` sana-sezimine ta`sir yetip, wolardi`n` ulli` shayi`ri`mi`zg`a degen qi`zi`g`i`wshi`li`g`i`n woyatadi`.

Berdaq Milliy muzeyinde soni`n` menen birge ha`r qi`yli` ilimiy, ma`deniy, woqi`w-ag`arti`wshi`li`q ilajlari` wo`tkerilip turadi`. Woni`n` qolayli` konferenciya zali`nda Berdaq yubileylari, ku`nlerine arnalg`an ilimiy, a`meliy konferenciyalar wo`tkerildi. Berdaq qosi`qlari`nan toplang`an koncertler qoyi`ldi`. Bul jerde Wo`zbekstan qaharmani`, Wo`zbekstan xali`q shayi`ri` I.Yusupov, Wo`zbekstan qaharmani`, Wo`zbekstan xali`q jazi`wshi` T.Qayi`pbergenov, Wo`zbekstan Qaharmani`, Wo`zbekstan xali`q shayi`ri` A.Aripov ha`m basqada shayi`rlar, jazi`wshi`lar, akademikler, ilim doktorlari`, professorlar Berdaq do`retiwshiliginin` ha`zirgi zaman, ha`zirgi a`wlad ta`rbiyasi` ushi`n a`hmiyeti haqqi`nda, woni` biliw ushi`n, ilimiy tiykarda u`yreniw`din` za`ru`rligi haqqi`nda bayanatlar isledi, shi`g`i`p so`yledi, qi`zg`i`n sa`wbetler qurdi`.

Bul muzeyde son`g`i` ji`llari` Respublikali`q ko`lemde ha`r ji`li` noyabr ayi`ni`n` aqi`ri`nda (27-noyabrde) Berdaq ku`nlerin wo`tkeriw u`rdiske aylandi`. Bul ku`ni No`kistegi yesteligine gu`ller qoyi`ladi`, Muzey zali`ni`n` saxnasi`nda Berdaqti`n` qosi`qlari` jan`laydi`, studentler Berdaq shi`g`armalari`n ko`rkemlep woqi`ydi`, ilimiy bayanatlar woqi`ydi`, shi`g`i`p so`ylewler, sa`wbetler quri`ladi`.

Bul ilajlardin` ha`mmesi hazirgi jaslardi` joqari` ruwxta ta`rbiyalawg`a, wolarda wo`lmes miyraslari`mi`z haqqi`nda, soni`n` ishinde Berdaq miyraslari` haqqi`nda ilimiy ha`m ko`rkem-estetikali`q tu`siniklerdi qa`liplestiriwge so`zsiz ta`sirin tiygizedi.

Soni`n` menen birge wolar berdaqtani`w ilimi ushi`n da bay materiallar boli`p xi`zmet yete aladi`. Sonli`qtan bunday ilimiy , ma`deniy, ag`arti`wshi`li`q bag`darlardag`i` ilajlar berdaqtani`w ilimin rawajlandi`ri`wg`a belgili da`rejede a`hmiyetli, worni` bar.

3.3. Berdaq poeziyasi`ni`n` ha`r qi`yli` aspektlerde u`yreniliwi

2000-ji`llari` Berdaq miyrasi`n u`yreniw ha`r qi`yli` aspektlerde ali`p bari`ldi`. Ma`selen, Berdaq shi`g`armalari`nda milliy ideyalardi`n` sa`wleleniw ma`selesi boyi`nsha tarti`sli` pikirler payda boldi`. Bul ma`selege f.i.k. I.Wo`tewliev 1990-ji`llardi`n` aqi`ri`nda-aq qi`zi`g`i`p, wol boyi`nsha maqalalar ha`m ilimiy kitaplar shi`g`arg`an yedi.⁶⁵ haqqi`nda aldi`n`g`i` bo`limde mag`li`wmatlar bergen yedik. Usi` temani` dawam yetken halda I.Wo`tewliev 2005-ji`li` Berdaq shayi`rdi`n` milliyligine arnalg`an jan`a monografiya shi`g`ardi`.<sup>66</sup> Monografiyada «Berdaq qaraqalpaq xalqi`ni`n` milliy shayi`ri`» degen problemani` tiykarlawg`a, woni` tekstlik tallawlar arqali` da`lillewge niyet yetken. Berdaqti`n` milliyliginin` da`reklerin ko`rsetiwge ha`reket yetken. Bulardi` wol milliy epostan izleydi. Mi`sali`, Berdaq da`stanlari`ni`n` qaharmanlari`, Amangeldinin`, Aydos biydin`, Yernazar biydin` xali`q yerkinligi ushi`n ali`p barg`an gu`reslerinin` da`reklerin, «Qi`ri`q qi`z», «Alpami`s» basqa da eposlardag`i` bati`rli`q, yel-xali`qti`n` yerkinligi ushi`n gu`res motivleri menen baylani`sti`radi`. Berdaqti`n` hayal-qi`zlar wobrazi`n jarati`wda xali`qli`q eposqa su`yengenin aytadi`. «Aqmaq patsha» da`stani`ndag`i` Gu`lim wobrazi` menen «Qi`rq qi`z» da`stani`ndag`i` Gu`layi`m wobrazi`n sali`sti`radi`, Gu`limdi su`wretlewde xali`q poeziyasi` da`stu`rlerinen paydalang`ani`n ko`rsetedi. Berdaqti`n` milliyligin ashi`wda a`debiyati`mi`zdi`n` sag`alari` bolg`an yeski tu`rkiy a`debiyatti`n` a`hmiyetin ko`rsetedi. Berdaqti`n` ayi`ri`m qosi`qlari`nda Worxon-Yenesey jazba yesteliklerinin`, Maxmud Qashqariydin` «Devanu lug`atit tu`rk» kitabini`n`, Yusup has hajibtin` «Qutadg`u bilik» da`stani`ni`n` bar yekenligin aytadi`. Berdaq shi`g`armalari`ni`n` milliy belgileri retinde qaraqalpaq xalqi`ni`n` u`rp-a`detlerinin`, da`stu`rlerinin`, u`rdislerinin`, kiyim-kensheklerinin`, u`y-u`skenelerinin` su`wretleniwin keltiredi. Tag`i` bir milliy belgi retinde Berdaq shi`g`armalari`ni`n` milliy tilde (qaraqalpaq tilinde) jazi`lg`ani`n keltiredi. Kitapta avtor Berdaq poeziyasi`ni`n` milliy belgilerin usi` bag`darda ashi`p beriwege ha`reket yetken.

I.Wo`tewlievtin` bul monografiyasi`, a`lbette, za`ru`rli ku`n ta`rtibinde turg`an temalardi`n` birine bag`i`shlang`an. Ko`rkem a`debiyatti`n` milliyligi ma`selesi

⁶⁵ Отеулиев.И. Бердақ поэзиясының миллий өзгешеликleri. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1998.

⁶⁶ Отеулиев.И. XIX әсир қарақалпақ әдебиятының миллий өзгешеликleri. Әжинияз, Бердақ дәретиўшилиги мысалында. Нөкис, «Билим»,2005.

a`sirese, milliy g`a`rezsizligimiz ji`llari` a`debiyattani`wdag`i` a`hmiyetli ma`selelerden boldi`. Mine, ilimdegi usi`nday za`ru`rli talaplardi` wori`nlaw ushi`n joqari`dag`i` monografiya avtori` ha`reket yetken. Biraq woni` da yeskertip wo`tiwimiz kerek, I.Wo`tewlievtin` «XIX a`sir qaraqalpaq a`debiyati`ni`n` milliy wo`zinshelikleri. A`jiniyaz. Berdaq do`retiwshiligi mi`sali`nda» degen monografiyasi`ni`n` a`hmiyeti haqki`nda baspasozde qarama-qarsi` si`n pikirler bildiredi. Si`nshi`lardi`n` birewleri monografiyani` ilimdegi jan`ali`q, a`hmiyetli temani` ashi`wg`a arnalg`an kerekli jumi`s dep yesaplaydi`.⁶⁷ Ye`kinshileri bul monografiyani` aldi`na qoyg`an wazi`ypalari`n wori`nlay almag`an, ilimiy quni` to`men, sanasi`z jumi`s dep biledi.⁶⁸ A`debiyatshi` Q.Ja`rimbetov bul jumi`sti` to`mendegishe bahalaydi`: «XIX a`sir qaraqalpaq a`debiyati`ni`n` milliy wo`zgesheligi ma`selesin monografiyalıq ko`lemde sa`wlelendiriw ha`reketi boldi`. Biraq bul temadag`i` monografiyani` (I.Wo`tewlievtin` monografiyasi`n-E.K.) sa`tli jumi`slar qatarı`na qosi`w qi`yi`n. Sebebi, milliy a`debiyatti`n` basli` belgilerinen bolg`an milliy ruwxı`n, milliy xarakterdin`, milliy ideyalardi`n` sa`wleleniwi, qaraqalpaq a`debiyati`ni`n` basqa tu`rkiy a`debiyatlardan (o`zbek, qazaq, tu`rkmen a`debiyatlari`nan) milliy wo`zgeshelikleri menen aji`rali`wi`, basqa tu`rkiy a`debiyatlarg`a qosi`lmaytug`i`n milliy ko`rkemlik da`stu`rleri si`yaqli` wo`zbek ma`seleler bul jumi`sta ilimiy-teoriyalıq ma`seleler ashi`p berilmegen».⁶⁹

Maqala avtori` joqari`da dizip wo`tilgen milliy a`debiyat wo`zgesheliklerin XIX a`sir qaraqalpaq poeziyasi`, tiykari`nan Berdaqti`n` poeziyasi` mi`sali`nda ashi`p beriwge ha`reket yetedi. Avtordi`n` teoriyalıq ko`zqarasi` boyi`nsha «Worta a`sirlik a`debiyatlarda milliy belgiler ani`q ko`rinbeydi, Nawayi`ni`n` «Farxad ha`m Shiyri» da`stani`ni`n` bas qaharmani` Farxad uli`wma insani`yli`q ma`seleler do`gereginde pikirleydi, wog`an milliy sana-sezim ta`n yemes». «Ko`rkem a`debiyatti`n` milliy wo`zgesheligi (milliyligi) degen tu`sinik milliy a`debiyatlardi`n` payda boli`wi` menen ju`zege keledi. Milliy a`debiyatlar bolsa, ja`miyettin` tariyxı`y rawajlani`wi`ni`n` keyingi basqi`shlari`nda payda boldi` . .

⁶⁷ Алымов Ә. Сейтжанова У. XIX әсир қарақалпақ әдебиятының миллий өзгешелikleri ҳаққында қуңлы мийнет. «Еркин Қарақалпақстан», 18-май, 2006-жыл; Доспанов О, Сапаров К. О национальном своеобразии каракалпакской литературы. «Вести Каракалпакстане», 13-феврала, 2007год.

⁶⁸ Жәрімбетов.Қ. Оразымбетов Қ, Сынасаң сынып кетежақ. (Хәзирги әдебиаттаныўдағы айырым жумыслар туўралы) «Әмиўдәрәя», №4, 2007; Жәрімбетов.Қ. XIX әсир қарақалпақ әдебиятының миллий өзгешелikleri ҳаққында гейпара ойлар. «Бердақ ҳаққында ҚМУ хабаршысы», №1, 141-144-бетлер.

⁶⁹ Жәрімбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ әдебиятының миллий өзгешелikleri ҳаққында гейпара ойлар. «Бердақ атындағы ҚМУ хабаршысы», №1, 2009, 141-бет;

Milletlerdin` qa`liplesiwi menen belgili bir millettin` ruwxı`y du`nyası`n, arzi`w-a`rmanlari`n, ekonomikalı`q ma`plerin, tariyxı`y sharayatlari`n, psixologiyası`n, xarakterin milliy a`debiy tilde sa`wlelendiretug`i`n milliy a`debiyat payda boldi`»⁷⁰

Al, XIX a`sirdegi qaraqalpaq shayı`rlari`ni`n` a`sirese, Berdaqti`n` «a`debiy qaharmanlari` tiykari`nda qaraqalpaq xalqi`ni`n` wa`killeri boli`p, usı` xalı`qti`n` arzi`w-a`rmanlari`n, tileklerin, xarakterin wo`zinde ja`mleydi. Wolardi`n` woy-pikiri, sana-sezimleri, ulı`wma ruwxı`y du`nyası` usı` xalı`qti`n` sociallı`q, a`dalatlı`q, milliy azatlı`q, milliy rawajlani`w ideyalar menen ti`g`i`z baylani`sli`. Bug`an Berdaqti`n` «Shejeri», «Aydos biy», «Amangeldi», «Yernazar biy»da`stanlari` mi`sal bola aladi`.»⁷¹ Solay yetip Q.Ja`rimbetovti`n` joqari`dag`i` maqalası` qaraqalpaq a`debiyati`ni`n` milliyliğı ma`selesine bir qansha ani`qli`qlar kirgizetug`i`n, wol haqqi`nda jan`a pikirler, ideyalar, usı`ni`slar beretug`i`n miynet dep bahalasaq boladı. Wonda avtor Berdaq ha`m A`jiniyaz shi`g`armalari`n tallaw tiykari`nda wolardi`n` milliy ko`rkem pikirlerlewlerin, milliy a`debiy qaharmanni`n`, wol arqalı` milliy ruwxı`n`, milliy xarakterdin`, milliy ideyalardi`n` sa`wleleniwin ko`rsetip bergen.

2000-ji`llari` Berdaq do`retiwshiligi haqqi`nda «Yerkin Qaraqalpaqstan», «Qaraqalpaqstan jasları», «Ustaz joli`» gazetalari`nda, «A`miwda`rya» ko`rkem-a`debiy ha`m ilimiy-publicistikalı`q jurnali`nda, «Wo`zRIAQQ xabarshi`si`, «Berdaq ati`ndag`i` QMU xabarshi`si`, «Ilim ha`m ja`miyet» (No`kis pedinstituti`) ilimiy jurnallari`nda ha`r qi`yli` temalarda ku`ta` ko`plegen maqalalar basi`ldi`. Wolardi`n` avtorlari`ni`n` birewi buri`nnan berdaqtani`w ilimi menen shug`i`llani`p kiyati`rg`an bolsa (A`.Paxratdinov h.b.), yekinshiden, bul ilimge keyninen aralasa baslag`an qa`nigeler yamasa jas izertlewshiler. Wolardan f.i.k., professor A`.Paxratdinovti`n` wo`nimli islegenin atap wo`tiw kerek. Wol «Yerkin Qaraqalpaqstan» gazetasi`nda «Berdaq-g`a`rezsizlik ideyalari`n ji`rlag`an shayı`r»(№133, 8-noyabr, 2005-ji`l), «Ja`ne de Berdaqqa baylani`sli` da`rekler» (№137, 14-noyabr, 2006-ji`l), «Berdaq shayı`rdi`n` «Aydos baba» da`stani`» (№113, 19-noyabr, 2006), «Berdaq shayı`rdi`n` «Amangeldi» shi`g`arması» («Qaraqalpaqstan jasları», №120, 17-may, 2007), «Shejire» shi`g`arması» («Yerkin Qaraqalpaqstan», №64, 26-may, 2007) maqalalari` ja`riyalandi`. Wolarda avtor Berdaq shayı`rdi`n` buri`n ayti`lmag`an ta`replerin

⁷⁰ Жәрімбетов Қ. Сол мақалада. 141-бет.

⁷¹ Жәрімбетов.Қ. сол мақалада. 142-бет.

ayti'wg'a yamasa ayti'lg'an ma'selelerge ja'ne de ani'qliqlar, du'zetiwlir kirgiziwge ha'reket yetken. Filologiya iliminin' doktori', professor, Wo'zbekstan Ilimler Akademiyasi'ni'n' haqi'yqi'y ag'zasi' Jumanazar Bazarbaev ta Berdaq do'retiwshiligi, Berdaqti'n' filologiyali'q ma'selesini ko'zqarasi' ma'seleleri boyi'nsha 1960-jillardan beri maqalalar jazip ju'rgen yedi. G'a'rezsizlik jillari' wol jedellesip Berdaq haqi'nda woni'n' 175-jilli'q yubileyine arnap «Berdaq tuyg'i'lari'-xali'q arzi'wlari'» («Yerkin Qaraqalpaqstan», №116, 24-noyabr, 2002), 180-jilli'q yubileyine arnap «Berdaq-xali'q dani'shpani'» («Yerkin Qaraqalpaqstan», №146, 28-noyabr, 2007), «Xalqi'mi'z ulli' Berdaq na'zerinde» («Yerkin Qaraqalpaqstan», №147, 7-dekabr, 2006) ; degen maqalalar jazdi'. Bul maqalalarda wol Berdaqti'n' ulli'ligi, dani'shpanligi, woni'n' shig'armalarg'a joqari' ideyalarg'a, teren' filosofiyali'q, turmi'sli'q woy-pikirlerge toli' yekenliginde dep ko'rsetken.

Berdaq miyrasi'na arnalg'an maqalalardi'n' ishinde polisimikali'q xarakterge iye maqalalarda bar. Geypara avtorlar buri'n ayti'lg'an talasli' pikirlerdi qayta qozg'ap, wolarg'a jan'adan mu'na'sebet bildirgisi keledi. Ma'selen, ayi'rim shig'armalari' Berdaqti'n' avtorligi' ma'selesini tariyxi' 1950-jillardan baslanadi'. Berdaq shig'armalari'ni'n' 1950-jili' shiqqan ko'lemli jinyag'i'nda «Aydos biy» ha'm «Yerkebay» poemalari' basilg'an yedi. Bir qatar a'debiyatshi'lar bul poemalardi' basilg'an yedi. Bir qatar a'debiyatshi'lar bul poemalardi' Berdaqti'n' da'stan jaziw stiline duri's kelmeytug'in, ideyali'q mazmuni' to'men, ko'rkemligi pa's, ma'zi Berdaqti'n' atina jazilg'an jen'ilmek shig'armalar dep yesapladi'.⁷² Berdaqti'n' bunnan keyin basilg'an toplamlari'na bul shig'armalar kirgizilmedi. Biraq a'debiyatshi'lardi'n' ja'ne birewleri «Aydos biy», «Yerkebay» shig'armalari'n Berdaqqa tiyisli dep yesaplaydi'. Wolar bul pikirge tiykarg'i' argument yetip bul da'stanlardi'n' informatorlardan jazip ha'm Wo'zIAQQB qoljazbalar fondi'nda saqlanatug'in ko'shirme nusqalari'n aladi'. Wolar wo'zlerinin' miynetlerinde bul da'stanlardi' Berdaqti'n' woriginal shig'armalari' retinde yesaplaydi' ha'm tallaw isleydi'.⁷³

⁷² Нурмухаммедов М., Есемуратов Г. Бердақ ҳаққында жаңа мағлыўматлар. «Қызыл Қарақалпақстан» газетасы, 24-сентябрь, 1954.

⁷³ Сағыйтов И. Сахра бүлбили. Нөкис, «Қарақалпақстан» 1974, 219-233 бетлер.

Пахратдинов Ә. Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987, 140-195-бетлер хәм 321-337-бетлер;

Belgili a`debiyatshi`, Berdaq shi`g`armalari`ni`n` tekstologiyasi` menen ko`birek shug`i`llang`an filologiya iliminin` kandidati` Arti`q Karimov joqari`dag`i` pikirdi biykarlaydi`. Qa`nigenin` pikiri boyi`nsha «Berdaqti`n` qosi`qlar toplami` ishinde, a`sirese 1950-jı`li «Tan`lawli` shi`g`armalari`» toli`p ati`rg`an tekstologiyali`q qa`teliklerge iye. Bul toplamg`a da «Sha`ha`rbay», «A`zerbayjan» qosi`qlari` wo`zgerissiz jiberiliwi menen qatar, shayi`rdi`n` ati`na daq keltiretug`i`n, wog`an daq keltiretug`i`n, tiyisli yemes «Yerkebay», «Ballari`m», «Dilbari`m» si`yaqli` shi`g`armalar kirip ketken. «Yerkebay» poemasi` ideyali`q mazmuni` ha`m ko`rkemligi jag`i`nan to`men shi`g`arma. Bunday worsaqi` so`zlerdin` ji`yi`nti`g`i`nan quri`lg`an shi`g`armani` ulli` Berdaq shayi`r do`retken degenge hesh bir woqi`wshi` isenbeydi.»⁷⁴ Arti`q Karimov ja`ne de poema qaharmani` Yerkebay degennin` Berdaqtan son` jasag`anli`g`i`n, Berdaqqa zamanlas yemesligi tasti`yi`qlayddi`. «Yerkebay» poemasi`ni`n` shi`g`armasi`n Berdaq yemes, woni`n` shi`g`armalari`n ji`ynap ju`rgen basqa bir shayi`r. (Ra`m shayi`r) jazi`p, Berdaqti`n` ati`na wo`tkergenin faktler menen keltiredi. Wol ja`ne de tekstologiyali`q sali`sti`ri`wlar islep, Berdaqti`n` stilin ani`qlaydi` ha`m «Yerkebay» poemasi`ni`n` Berdaqniki yemes yekenin da`lilleydi.

Berdaqteni`w ilimine 1950,60,70,80-jı`llarda ara-tura ko`rinip turg`an bul tarti`s 1990-2000-jı`llarda da dawam yetedi. baspasozde ayi`ri`m izertlewshiler «Aydos biy» poemasi`n Berdaqti`n` poemasi` retinde tallay basladi`. Mi`sali`, A.Paxratdinov «Berdaq shayi`rdi`n` «Aydos biy» da`stani`» («Yerkin Qaraqalpaqstan», 9-sentyabr, 2007), Q.Yusupov «Aydos biy» da`stani` ha`m tariyx» («A`miwda`rya» jurnalı` ,№2, 2000-jı`l), A.Utambetova «Berdaqti`n` «Aydos biy» da`stani`nda folklorli`q da`stu`rlerdin` qollani`li`wi`» («A`miwda`rya» jurnalı`, №1, 2002) degen maqalalari`nda «Aydos biy» da`stani`n Berdaqti`n` avtorli`g`i`nda dep tallaw ju`rgizedi.

Bul pikirge qosi`lmaytug`i`n qa`nigeler de baspa so`zde wog`an qarsi` wo`zlerinin` mu`na`sebetin bildirip baradi`. Wo`zbekstan ha`m Qaraqalpaqstan xali`q shayi`ri` I.Yusupov «Aydos biy», «Yerkebay» poemalari`na to`mendegishe wo`z pikirlerin bildiredi: «Awı`zeki terme menen shi`g`ari`lg`an «Aydos biy» dep

Пирназаров А. Бердақ шығармаларында қолланылған дәретіушилиқ усыллар. Нөкіс, «Билим»,1998, 82-94-бетлер.

⁷⁴ Кәримов А. Бердақ шығармалары хақында текстологиялық мәселеге.// Бердақ хақында сөз. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1987,106-бет.

atalg'an ji'r Berdaqqa bes qaynatqanda sorpasi` qosi`lmaydi`. Aydos biy tuwrali` ayti`li`p ju`rgen qodiren` so`zler tiykari`nda son`lari` kimdur yebeteysiz birew buni` jazi`p, Berdaqqa tan`g'an. (Biraq «Aydos baba» shi`g`armasi` Berdaqniki yekenligi dawsiz) . «Yerkebay» atli` poemasi`maq na`rse tuwrali` da usi`nnan ayti`wg`a boladi`. Bul shi`g`arma Berdaqqa tiyisli yemesligi jo`ninde waqti`nda M.Nurmuxammedov, G.Yesemuratovlar da duri`sli`g`i`n aytqan yedi.»⁷⁵

Belgili tekstolog qa`nigelerdin` biri, filologiya ilimlerinin` doktori` Qi`ri`qbay Bayniyazov a`debiyatshi` A.Karimovti`n` pikirlerin tiykarli` yetip yesaplaydi`, woni` qollap-quwatlaydi`. Q.Bayniyazov «Berdaqti`n` shi`g`armalari` tekstologiyali`q tallawdi` talap yetedi» degen maqalasi`nda (T.Bayniyazova menen birlikte jazi`lg`an) «Aydos biy» ha`m «Yerkebay» poemalari`nan ko`plegen mi`sallar keltirip, wolarg`a tekstologiyali`q tallawlar jasaydi`. Bul da`stansi`maqlarlardi`n` Berdaq stiline sa`ykes kelmeytug`i`ni`n, «bunday biyma`ni qosi`q qatarlari`n klasik shayi`ri`mi`z Berdaqti`n` jazbaytug`i`ni`na iymanim ka`mil» dep u`zil-kesil wo`zinin` qatnasi`n bildiredi.⁷⁶

Wo`z RIAQQB N.Da`wqaraev ati`ndag`i` til ha`m a`debiyat instituti`ni`n` ilimiy xi`zmetkeri klasik shayi`rlari`mi`zdi`n` shi`g`armalari`n tekstologiyali`q jaqtan izertlep ju`rgen Ki`di`rbay Smamutov «Aydos biy» poemasi`na Berdaqti`n` qatnasi` ma`selesi» degen maqalasi`nda buri`n bul ma`sele boyi`nsha maqalalalar jazg`an ha`m «Aydos biy» poemasi`na Berdaqti`n` avtorli`g`i`n biykarlag`an M.Nurmuxammedov, G.Yesemuratov, A.Karimov, I.Yusupov, Q.Bayniyazovti`n` pikirlerine qosi`ladi`. Avtor «Aydos biy» poemasi`ni`n` arab ha`m kiril jazi`wlari`ndag`i` Wo`zIAQQB qoljazba fondi`nda saqlanatug`i`n ko`shirmelerin ham baspa varianti`n (1950-ji`li` basi`lg`an) sali`sti`ri`p tekstologiyali`q tallaw ju`rgizgen. Wol I.Sag`i`ytovti`n` ha`m A`. Paxratdinovlardi`n` joqari`da ayti`lg`an poemalar Berdaqniki degen pikirlerin ja`ne de qosi`msha biykarlaydi`, wolardi`n` Berdaq shayi`rdi`n` qa`lemine tiyisli yemes yekenligin isenimli da`lilleydi. <sup>77</sup> Q.Smamutov «Berdaqti`n` shi`g`armalari`n tekstologiyali`q izertlew ma`selesine» degen maqalasi`nda da Berdaqti`n` bir qatar shi`g`armalari`na tekstologiyali`q

⁷⁵ Юсупов И. Қарақлапак халқының миллий мақтанышы. //Бердақ. Сайланды шығармалары. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1997, 9-бет.

⁷⁶ Байниязов Қ., Байниязова Т. Бердақтың шығармалары текстологиялық таллауды талап етеди. «ӨзИАҚҚБ хабаршысы», №3, 2008, 92-95-бетлер.

⁷⁷ Смамутов Қ. «Айдос бий» поэмасына Бердақтың қатнасы мәселесине. ӨзИАҚҚБ хабаршысы», №1, 2010, 91-94-бетлер.

tallawlar jasap, wolarg`a bir qatar leksikali`q terminologiyali`q ha`m stilistikali`q ani`qli`qlar kirgizedi.»⁷⁸

Biz ayi`ri`m shi`g`armalarg`a Berdaqti`n` avtorli`g`i` ma`selesine tiyisli tarti`sli` pikirlerdi sali`sti`ri`p ko`rip, «Aydos biy», «Yerkebay» poemalari` ha`m basqada ayi`ri`m shi`g`armalar Berdaqti`ki yemes degen pikirge qosi`lami`z. Sebebi, bul pikirdin` ta`repdarlari` uli`wma filologiya iliminin ta`repdarlari`, soni`n` ishinde tekstologiya iliminin` talaplari`na muwapi`q izertlew ju`rgizgen. Sonli`qtan wolardi`n` pikirleri ilimiy tiykarli` ha`m isenimli dep yesaplaymi`z.

Keyingi ji`llari` Berdaq do`retiwshiliginde an`i`z ha`m miflerdin` wo`zgesheligi ma`selesi ilimiy aylani`sqa tu`sip kiyati`r. Bul boyi`nsha bir neshe maqalalar ja`riyalandi`. Wolardi`n` ishinde f.i.d. professor Q.Ja`rimbetovti`n` (T.Kerwenov penen birlikte) «Некоторые вопросы использования мифов в каракалпакской поэзии XIX века» degen maqalasi` Rossiya Federaciyasi`ni`n` Chelebinsk universitetinde shi`g`atug`i`n` «Вестник» jurnali`nda basi`ldi`. Maqalada Berdaqti`n` lirikali`q shi`g`armalari`nda qollani`lg`an mifologiyali`q ko`rkemlik xi`zmetleri ashi`lg`an.<sup>79</sup> T.Kerwenovti`n` «Berdaqti`n` «Amangeldi» shi`g`armasi`nda an`i`zlardi`n` qollani`li`w wo`zgesheligi», «A`jiniyaz ha`m Berdaqti`n` do`retiwshiliginde mifologiyali`q syujetlerdin` qollani`li`w wo`zgeshelikleri»degen maqalalari` usi`nday bag`darda jazi`lg`an.⁸⁰

G`a`rezsizlik ji`llari` Berdaq filosofiyasi`n` jan`a ko`zqaraslardan, atap aytqanda islam filisofiyasi` menen ti`g`i`z baylani`sta qarasti`ri`wg`a mu`mkinshilik tuwi`ldi`. Bul boyi`nsha filosof ali`mlari`mi`zdi`n` biri, filosofiya ilimlerinin` kandidati`, docent Maqsud Yakupov mazmunli` maqalalar jazi`p turadi`. Wolardi`n` ishinde «Berdaqti`n` filosofiyali`q du`nyatani`mi` haqqi`nda» degen maqalasi` pikirlerdin` jan`ali`g`i` menen wo`zine tartadi`. Maqalada Berdaqti`n` filosofiyali`q mazmunga` iye «Izler yedim», «Jaqsiraq», «Wo`mirim» qosi`qlari`n` analizge tarti`p , wolardan shayi`rdi`n` filosofiyali`q, etikali`q ko`zqaraslari`n` keltirip shi`g`aradi`. Maqala avtori` Berdaqti`n` filosofiyali`q analizinen kelip shi`g`i`p, to`mendegishe juwmaq shi`g`aradi`»: Berdaq

⁷⁸ Смамутов Қ. Бердақтың шығармаларын текстологиялық изертлеу мәселесине. «ӨзИАҚҚБ хабаршысы» №2, 2010, 19-52 бетлер.

⁷⁹ Жәрімбетов, Қ, Керуенов Т. Некоторые особенности использования мифов в Каракалпакской поэзии XIX века. №6, 2012, стр. 62-64.

⁸⁰ Керуенов Т. Бердақтың «Амангелди» шығармасында аңыздардың қолланылыуы өзгешеликleri. «Әмиўдәрья», №9, 2008, 124-бет.

Керуенов Т. Әжинияз хәм Бердақ дәретиўшилигинде мифологиялық сюжетлердин қолланылыуы өзгешелиги. //Бердақ дүньясы. Нөкис, «Әмиўдәрья» китапханасы. 2008, 65-68 бетлер.

du`nyadag`i` barli`q na`rseler wo`z ara baylani`sli` , wolar ha`reket yetip wo`zgerip turadi` , -dep tu`singen. Du`nya jaqsi`li`q ha`m jamanli`q, jasli`q ha`m g`arri`li`q, tirishilik ha`m jarli`li`q, baxi`t ha`m baxi`tsi`zli`q usag`an qarama-qarsi`li`qlardi`n` duri`s bahalang`an, qarama-qarsi`li`qlardi`n` wori`n almasi`wi` mu`mkinshiliklerin aytqan. Ma`selen, jarli` bayg`a, bay jarli`g`a aylani`wi` mu`mkin dep yesaplag`an. Berdaqti`n` shi`g`armalari`nda dialektikani`n`, estetika ha`m etika kategoriyalari`ni`n` ma`nis-mazmuni`n` wo`zinde sa`wlelendiretug`i`n` pikirlerdi ko`plep ushi`rati`wi`mi`z mu`mkin».<sup>81</sup> Usi` avtordi`n` ja`ne bir maqalasi`nda Berdaq filosofiyasi`nda azatli`q ha`m g`a`rezsizlik ideyalari` sa`wlelendirilgen. Avtordi`n` ko`rsetiwi boyi`nsha «Insang`a hu`rmet, azatli`q, ten`lik, socialli`q, a`dalat, ti`ni`shli`q, milliy tati`wli`q , yerkin miynet shan`araqti`n` bekkemligi ha`m muqaddesligi, ata- anag`a muhabbat, jaslar ta`rbiyasi` ideyalari` Berdaq do`retiwshiliginde worayli`q wori`ndi` iyeleydi.»⁸²

Bunday makalalardi`n` payda boli`wi` Berdaq do`retiwshiliginde ta`lim tarawlari` wa`killerinin` u`lken qi`zi`g`i`wshi`li`q penen qatnas jasap ati`rg`ani`nan, berdaqtani`w iliminin` ha`r ta`repleme rawajlani`p ati`rg`ani`nan da`rek beredi.

Berdaqti` tani`w, woni`n` ideyali`q, ko`rkemlik du`nyasi`n` u`yreniw woqi`w wori`nlari`nan baslanadi`. Son`g`i` ji`llarda uli`wma bilim beriw mekteplerinde , akademiya`li`q licey ha`m qa`sip-o`ner kolledjlerinde berdaqti` u`yrneniw jan`a woqi`w bag`darlamalari`, jan`a sabaqli`qlar tiykari`nda ali`p bari`lmaqta. Ma`selen, S.Axmetov, K.Mambetov ha`m Q.Ja`rimbetovlardi`n` jazg`an «Qaraqalpaq a`debiyati`» degen sabaqli`g`i` 18,5 baspa tabaq ko`leminde jazi`lg`an. (Uli`wma bilim beriw mekteplerinin` 10-klasi` ushi`n. No`kis, 2004) wonda Berdaq do`retiwshiligine a`dewir wori`n aji`rati`lg`an. Berdaq do`retiwshiligi haqqi`nda ken` mag`li`wmatlar berilgen, ideyali`q-tematikali`q bag`darlari` jan`a da`wir talabi`na i`layi`q tallang`an.

Al, ka`sip-o`ner kolledjleri studentlerine arnawli` shi`g`ari`lg`an sabaqli`qta da (Q.Ja`rimbetov, Q.Worazi`mbetov «Qaraqalpaq a`debiyati`», No`kis, «Bilim», 2006) Berdaq do`retiwshiligi jan`asha tallang`an. Wonda jan`a g`a`rezsizlik da`wirdin` ruwxı`y ha`m bilimlendiriw talaplari`, berdaqtani`w iliminin` son`g`i`

⁸¹ Якубов М.А. Бердақтың философиялық дүнья танымы хақында. «Бердақ атындағы ҚМУ хабаршысы» , №2, 69 бет.

⁸² Якубов М.А. Бердақтың социаллық философиясында азатлық хәм ғәрезсизлик идеялары. (Илимий публицистикалық мақалалар) Нөкис, «Әмиўдәрәя» китапханасы, 2008, 72 бет.

jetiskenlikleri yesapqa ali`ng`an. Berdaqti`n` didaktikalı`q, watanparwarlı`q, g`a`rezsizlik ideyalari` menen suwg`ari`lg`an shi`g`armalari` analizge tarti`lg`an.

Usi`nday bahani` K. Mambetov, Z.Ayjanova, T.Daniyarovani`n` «Qaraqalpaq a`debiyati`» (8-klass ushi`n sabaqli`q. No`kis, «Bilim», 2006) sabakli`g`i`nda Berdaqqa arnalg`an bo`limine de ayti`wg`a boladi`.

Berdaqti`n` alti`n miyrasi` qon`si`llas respublikalarda shet yellerde de qanigelerdin`, a`piwayi` kitap woqi`wshi`lari`ni`n`, woqi`w wori`nlari`ni`n` di`qqati`n` tartpaqta. Mi`sali`, Azerbaijan Respublikasi` Ma`mleketlik, slavyan universiteti professori`, filologiya iliminin` doktori` Nizamiy Mamedov qaraqalpaq a`debiyati` tariyxı` boyi`nsha ko`lemli woqi`w qollanbasi`n shi`g`arg`an.<sup>83</sup> Wonda wol azerbaijan studentlerin Berdaqti`n` wo`miri ha`m do`retiwshiligi tuwrali` uli`wma mag`li`wmatlar menen tani`sti`radi`. Berdaqti`n` bir qatar lirikali`q ha`m epikali`q shi`g`armalari` tallanadi`. Berdaq do`retiwshiligi bul kitapta «Творчество Бердаха- вершине каракалпакской классической поэзии» degen bo`limde qaralg`an. (180-188 betler).

Berdag shi`g`armalari` azerbaijan kitap woqi`wshi`lari`na belgili awdarmashi` Azerbaijan xali`q shayi`ri` Guseyn Arifin` awdarmalari` arqali` tani`s.⁸⁴ Berdaqti`n` azerbaijan tiline awdarmasi`nan. Mamedov to`mendegishe baha beredi: «Rus awdarmashi`li`ri`na qarag`anda G.Arif Berdaqti`n` poetikali`q ha`m individual wo`zgesheliklerin duri`s an`g`arg`an. Wol Berdaqti` azerbaijan woqi`wshi`lari`na xali`q shayi`ri` retinde ko`rsete alg`an, woni`n` do`retiwshiligi menen Da`de Alekser, Xiyast Gasiln`, Ashi`g Ali do`retiwshiligi arsi`ndag`i` jaqi`nli`qlardi` an`g`arg`an... Guseyn Arif qaraqalpaq baxshi`si`ni`n` poetikasi`na su`yiwshilik penen qatnas jasag`an ham woni` jaqsi` bere alg`an. Bizin` ko`zqaraslari`mi`zdan a`sirese Berdaqti`n` «Da`wran», «Bi`yi`l», «Amangeldi», «Wo`mirim», «Balam», «Jaz keler me?», «Kelin», «Ayrali`q», «Nadan bolma», «Bilmedim» ha`m basqa da qosi`qlari`ni`n` awdarmalari` ayri`qsha jaqsi` shi`qqan.»⁸⁵

Bul faktlerdin` ha`mmesi qaraqalpaq a`debiyati` klassigi Berdaqti`n` Qaraqalpaqstannan ti`sqari` jerlerde de tani`li`p, basqa xali`qlardi`n` ruwxı`y du`nyasi`nan wori`n ali`p ati`rg`ani`n ko`rsetedi.

⁸³ Маметов Низамий. Каракалпакская литература. Учебное пособие. «Китэб аламі» баспасы, Баху, 2007.

⁸⁴ Berdag'. Sehlrlar. Baku, Vazigi, 1989.

⁸⁵ Мамедов Низамий. Каракалпакская литература. Учебное пособие. «Kitab aləmi», Баку, 2007.

Juwmaqlaw

Berdaqtani`w iliminin` g`a`rezsizlik ji`llari`ndag`i` rawajlani`w jollari`n ha`zirgi a`debiyattani`w ilimi talaplari`na muwapi`q izertlew jumi`si`mi`zda jan`a na`tiyjelerge yeristik ha`m to`mendegi juwmaqlarg`a keldik:

1. Jumi`sti`n` birinshi babi`nda berdaqtani`w ilimi tariyxi`na qi`sqasha sholi`w jasag`anda Berdaq ha`m woni`n` a`debiy miyrasi`ni`n` izertleniwi, ji`ynali`wi` basi`p shi`g`ari`li`wi` XX a`sirdin` baslari`nan (I.A.Belyaev) ha`m 30-40-ji`llari` qa`liplesedi (N.A.Baskakov, N.Da`wqaraev, Q.Ayi`mbetov, I.Sag`i`ytov, S.Ma`wlenov, S.Sha`mshetov h.b.).

2. 50-60-ji`llari` Berdaqti` izertlew jan`a basqi`shlarg`a ko`teriledi. Toplamlari` basi`ladi` (1950, 1956), monografiyalı`q jobada izertlewler ju`rgiziledi. (I.Sag`i`ytov. «Berdaqti`n` tvorchestvosi`».1958; A.Murtazaev «Berdaqti`n` «Aqmaq patsha» da`stani`» 1967, Худайбергенов.К. Этические воззрения каракалпакских мыслителей. Монография. Нукус, 1967, M.Tilewmuratov. Berdaqti`n` shi`g`armalari` –qaraqalpaqlar tariyxi`ni`n` da`rekleri. Kandidatli`q dissertaciya. No`kis, 1967. ko`p sanli` maqalalar gazeta-jurnallarda basi`ldi`.

3. 70-80-ji`llarda qaraqalpaq a`debiyattani`w ilimi a`dewir shelli jetilisedi, woni`n` menen birge berdaqtani`w ilimi de biraz jetiskenliklerge yerisedi. Woni`n` izertlew shen`beri ken`eyip, a`debiyattani`w shegarasi`nan shi`g`i`p, basqa ilimlerdin` izertleniw wobektine kiredi: У.Алеуов. Педагогические взгляды Бердаха. Кандидатлыq диссертация. 1974; К.Худайбергенов. Общественно-политические и философские взгляды каракалпакских XIX и начала XX веков. Монография.1987.

Berdaqti` tariyxi`y-filologiyali`q bag`darda izertlew dawam yetedi: Sag`i`ytov.I. Sahra bu`lbili. 1974.Qurbanbaev B. Berdaq ha`m wo`zbek a`debiyati`.1986; Paxratdinov A`. Berdaq shayi`rdi`n` da`stanli`q shi`g`armalari`. 1987. h.b.

4. Soni` da ayti`w kerek g`a`rezsizlikke shekemgi izertlewlerde Berdaqti`n` ayi`ri`m shi`g`armalari` ha`m wolardi`n` ideyali`q mazmuni` tuwrali` wobektiv pikir ayti`w qi`yi`n boldi`. Sebebi kommunistlik ideologiya u`stemlik yetken sovetlik da`wirde bug`an imkaniyat bolmadi`. Woni`n` ayi`ri`m shi`g`armalari`n bahalag`anda izertlewshiler wolardag`i` socialli`q narazi`li`q

motivlerin ko`zde tuti`p, woni` klasli`q gu`resti sa`wlelendiriwshi yetip ko`rsetip ha`reket yetti.

5. 1990-ji`llari` ma`mleketimizdin` g`a`rezsizlikke yerisiwi menen jan`a tariyxı`y, siyasiy-ja`miyetlik wo`zgerisler ju`z berdi ha`m ekonomikalı`q reformalar baslanadı`. Usi`g`an baylani`sli` ruwxı`y du`nyani` qayta quri`w, wo`tmish ma`deniyati` ha`m a`debiyati`n jan`a ko`zqaraslardan qayta quri`w talaplari` payda boldi`. Usi` yesaptan Berdaq miyraslari`n da jan`a talaplar da`rejesinde izertlew za`ru`rligi payda boldi`.

6. G`a`rezsizlik ji`llari` Berdaq miyrasi`n u`yreniwde jan`a bag`darlar payda bola basladi`. Berdaqti`n` shayi`rli`q sheberligin, yag`ni`y woni`n` shi`g`armalari`ni`n` poetikasi`n u`yreniwge di`qqat awdari`la basladi`. (A.Murtazaev. Berdaqti`n` sheberligi. Doktorli`q dissertaciya. 1994; A.Pirnazarov. Berdaqti`n` shi`g`armalari`nda qollani`lg`an do`retiwshilik usi`llar. 1998). Ko`plegen maqalalar usi` ma`selege arnaladi`.

7. Berdaqti`n` miyrasi`ni`n` janrli`q ta`biyati`n u`yrenetug`i`n arnawli` jumi`slar payda bola basladi`. (Q. Ja`rimbetov. XIX a`sir qaraqalpaq lirikasi`ni`n` janrli`q qa`siyetleri ha`m woni`n` rawajlani`w tariyxı`, 2004; Q.Ja`rimbetov. Berdaqti`n` na`siyatlari`-bizin` ruwxı`y g`a`ziynemiz.1998; Q. Turdi`baev. Didaktikalı`q shi`g`armalar- ruwxı`y bayli`g`i`mi`z.2009; Berdaqti`n` epikalı`q shi`g`armalarda arnawli` tu`rde janrli`q aspektte u`yrenildi: M.Xalmuratova, A.Utambetovani`n` Berdaqti`n` epikalı`q shi`g`armalari`ni`n` janrli`q ta`biyati`n u`yrenen kandidatli`q dissertacijalari`.

8. G`a`rezsizlik ji`llari` Berdaq do`retiwshiligi a`debiyat ta`sirler ha`m baylani`slar aspektinde de izertlendi. Bul bag`dardag`i` jumi`slarda Berdaq do`retiwshiliginin` Shi`g`i`s klasikalı`q a`debiyati` menen baylani`slari`, wolardi`n` ideyali`q, tematikalı`q, ko`rkemlik da`stu`rlerinin` Berdaq poeziyasi`nda ko`rinisleri qarasti`ri`ladi`: H.Hamidiy. Shi`g`i`s jazba da`rekleri ha`m XIX a`sir qaraqalpaq shayi`rlari`. 1992; P.Allamberganova. Qaraqalpaq a`debiyati`nda Maqti`mquli` da`stu`rleri. Kandidatli`q dissertaciya.1999.

9. G`a`rezsizlik da`wirinde Berdaq shi`g`armalari` tek a`debiyattani`w ilimi shen`berinde g`ana yemes, wol basqa ilimlerden` de izertlew wobekti boldi`. Bul bag`dardag`i` jumi`slarda Berdaqti`n` shi`g`armalari`ni`n` analizi tiykari`nda woni`n` filosofiyali`q, etikali`q, estetikalı`q, pedagogikalı`q, tariyxı`y ko`zqaraslari` ani`qlanadi`: К.Кудайбергенов. Развитие общественно-

политической и философской мысли в Каракалпакстане. 1990; Wo`.A`lewov Qaraqalpaqstanda ta`lim-ta`rbiyalı`q woylardı`n` qaliplesiwi ha`m rawajlanı`wi`. 1993; M.Tilewmuratov. Qaraqalpaq poeziyası`-tariyxı`y da`rek.1994; M.Yakupovtı`n` «Berdaqtı`n` du`nya tani`mi`» (QMU xabarshi`si`», №2, 2009) ha`m basqa da maqalaları`.

10. Berdaq shi`g`armaları`ni`n` milliyliğı ma`selesi bir qatar jumi`slarda wortag`a qoyı`ladi`. Bul boyı`nsha ayı`rı`m polemikalı`q jumi`slar payda boladı`. (I.Wo`tewlievtin` «XIX a`sir qaraqalpaq a`debiyatı`ni`n` milliy wo`zgeshelikleri. A`jiniyaz, Berdaq do`retiwshiligi mi`sali`nda. Monografiya. 2005; Q.Ja`rimbetov, Q.Worazi`mbetov. Si`nasan` si`ni`p ketejaq (2007); Q.Ja`rimbetov. XIX a`sir qaraqalpaq a`debiyatı`ni`n` milliy wo`zgeshelikleri haqqı`nda geypara woylar. «QMU xabarshi`si`», №1,2009;

11. Berdaqtı` tani`wdi`, wonı` u`yreniwde, xalı`qqa u`git-na`siyat yetiwde ha`r qı`yli` ma`deniy, a`debiy ilimiy ilajlardı`n` wornı` bar yekenligi ha`m bul ilajlardı` sho`kemlestiriw, wo`tkeriw maqseti, a`hmiyeti, waqi`ti` tuwralı` dissertaciyami`zda tiyisli mag`li`wmatlar beriledi. (Berdaqtı`n` yubileyleri, ku`nleri, ilimiy ha`m a`meliy konferenciyalar, ilimiy toplamlar, Berdaqtı`n` toplamları`ni`n` baslı`wi`: 1977, 1987, 1997).

12. Dissertaciya Berdaq do`retiwshiligin woqi`w wori`nlari`nda u`yreniw ma`selesi ha`m wonı`n` sabaqlı`qlarda, woqi`w qollanbalarda sa`wleleniwi de so`z yetilgen. (Qaraqalpaq a`debiyatı` boyı`nsha sabaqlı`qlar: S.Axmetov, K.Mambetov, Q.Ja`rimbetov h.b. avtorli`g`i`nda sabaqlı`qlar).

13. Berdaqtı`n` poeziyası`ni`n` shet yellerde tarqalı`wi` haqqı`nda mag`li`wmatlar dissertaciya dan wori`n alg`an. Berdaq poeziyası` rus, wo`zbek, qazaq, tu`rkmen, qı`rg`i`z, azerbayjan tillerine awdari`li`p, ha`r qı`yli` ji`llarda kitap boli`p shi`qkan.

Al, Azerbayjan Respublikası`nda f.i.d., professor Nizamiy Mamedov «Каракалпакская литература» degen woqi`w qollanba jazg`an (Baku, 2007). Wonda Berdaqtı`n` wo`miri ha`m do`retiwshiligi tuwralı` mag`li`wmatlar berilgen, ayı`rı`m shi`g`armaları` tallang`an, ideyalı`q, tematikalı`q, ko`rkemlik wo`zgeshelikleri ani`qlang`an.

14. Ayi`ri`m poemalar «Aydos biy», «Yerkebay» lirikali`q shi`g`armalarg`a Berdaqti`n` avtorli`g`i` tarti`sli` ma`seler boli`p, wol tuwrali` izertlewshilerdin` polemikali`q maqlalari` uzaq ji`llardan berli dawam yetip kiyati`rg`an yedi. Usi` sebepli Berdaqti`n` bir qatar shi`g`armalari`na tekstologiyali`q izertlewler ju`rgiziledi. (I.Sag`i`ytov, A`.Paxratdinov h.b. joqari`dag`i` shi`g`armalardi` Berdaqti`n` avtorli`g`i`nda dep yesaplaydi`, M.Nurmuxammedov h.b. bul shi`g`armalardi` Berdaqti`ki yemes dep yesaplaydi`.

15. Berdaq do`retiwshiligin izertlew din` tariyx i`n u`yren genimizde a`dewir tabi`slarg`a yerisilgenin, woni`n` ha`r qi`yli` wobektine aynalg`ani`n ko`remiz. Bul izertlewlerdin` Berdaqti`ki yele de teren`irek biliwge, woni`n` poeziyasi`n duri`s tani`wg`a u`lken ja`rdemin tiygizetug`i`ni` ani`q. Soni`n` menen birge ha`zirgi berdaq tani`w ilimi aldi`nda turg`an a`hmiyetli wazi`ypalar bar yekenligi dissertaciyan i`n jazi`w bari`si`nda sezildi. Wolar to`mendegiler: Berdaq poeziyasi`ni`n` wobrazlar du`nyasi`n u`yreniw; Berdaqti`n` individual stilin u`yreniw; Berdaq poeziyasi`nda troplardi`n` ko`rkemlik xi`zmetin u`yreniw; Berdaq shi`g`armalari`n tekstologiyali`q jaqtan ja`ne de islew ha`m jan`a baspasi`n tayarlaw. Bulardi`n` ha`mmesi Berdaq poeziyasi`ni`n` ideyali`q jaqtan ku`ta` teren` yekenligin, ko`rkemlik da`rejesinin` joqari` yekeninen da`rek beredi. Soni`n` ushi`n da Berdaq poeziyasi`- qaraqalpaq xalqi`ni`n` ruwx i`y du`nyasi`, milliy maqtani`shi`.

Пайдаланылған әдебиетлар

1. Каримов И.А. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Тошкент, «Ўзбекистон» 2001.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Тошкент, 2008.
3. Ахметов С. Қарақалпақ әдебий критикасы хәм әдебиат илимининң тарийхынан. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1980.
4. Ахметов С. Қарақалпақ әдебий сыны. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1993.
5. Ахметов С. Қарақалпақстан Республикасы әдебиатшы алымлары хәм сыншылары. (Био-библиографиялық көрсеткиш). Нөкис, «Билим» 1993.
6. Әлеўов Ө. Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлиплесиўи хәм раўажланыўы. (Қарақалпақ халқының педагогикалық тарийхы). Нөкис, «Билим», 1993.
7. Байниязов Қ. Қосықтың күши. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1977.
8. Байниязов Қ. Қарақалпақ жазба әдебиятының дәреклері. // «Әмиўдәрья». 1992, №11-12.
9. Байниязов Қ. Бердақтың «Хорезм» дәстанының қол жазба нусқалары. // «Еркин Қарақалпақстан», 1997. 26-апрел.
10. Байниязов Қ. Бердақ шығармалары текстологиялық изертлеўлерге мүтәж. // «Еркин Қарақалпақстан». 1998. 30-май.
11. Байниязов Қ. Тағы да Бердақ шайырдың «Хорезм» дәстаны ҳаққында. // Миллий әдебиятымыздың байтереги. (Әдебий сын мақалалар топламы). Нөкис, 1998. 41-65-б.
12. Байниязов Қ. Тағы да Бердақтың «Кулен болыс» поэмасы ҳаққында. // «Еркин Қарақалпақстан», 2006, 17-октябрь. №175.
13. Байниязов Қ., Байниязова Г. Бердақ шығармалары. Текстологиялық таллаўды талап етеди. // «Вестник» ККОАН РУз, 2008. №3.
14. Байниязов Қ., Байниязова Т. Бердақтың шығармалары текстологиялық таллаўды талап етеди. «ӨзИАҚҚБ хабаршысы», №3, 2008, 92-95-бетлер.
15. Бердақ. Сайланды шығармалары. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1997.

- 16.Бердақ ҳаққында сөз. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987. Әдебий-критикалық мақалалар, арнаўлар.
- 17.Бердақ дүньясы. (Илимий-публицистикалық мақалалар). Нөкис «Әмиўдәрья» китапханасы, 2008.
- 18.Бердақ. Танланган асарлар. Тошкент, «Ўзбекистон» 1998.
- 19.Даукараев Н. Очерки по истории дореволюционный каракалпакской литературы. Ташкент. 1959.
- 20.Дәўқараев Н. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери. Нөкис, «Қарақалпақстан». 1961.
- 21.Жапақов Н. Ҳамидов Ҳ. Бердақ шығармаларының қолжазбасы. «Әмиўдәрья» 1972. №8, 54-56-б.
- 22.Жапақов Н. Әдебиятымыз ҳаққында ойлар. (Илимий мақалалар топламы). Нөкис, 1974, 177-184-б.
- 23.Жапақов Н. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселеси. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1972.
- 24.Жәримбетов Қ. Бердақтың нәсиятлары – бизиң руўхый ғәзийнемиз. Нөкис, 1998.
- 25.Жәримбетов Қ. Идеи гуманизма в творчестве Бердаха. Общественные наука в Узбекистане, №8-9, 1998, стр 37-42. (Рус тилинде)
- 26.Жәримбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыў тарийхы. Нөкис, «Билим», 2004.
- 27.Жәримбетов Қ. XIX аср қарақалпақ лирикаси. Жанр хусусиятлари ва ривожланиш тарихи. Докторлик диссертация автореферати, Нукус, 2005.
- 28.Жәримбетов Қ., Оразымбетов Қ., Сынасаң сынып кетежақ. (Хәзирги әдебияттаныўдағы айырым жумыслар туўралы). «Әмиўдәрья», №4, 2007.
- 29.Жәримбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ әдебиятының миллий өзгешеликлери ҳаққында гейпара ойлар. «Бердақ ҳаққында ҚМУ хабаршысы», 2009. №1, 141-144-б.
- 30.Жәримбетов Қ, Керўенов Т. Некоторые особенности использования мифов в Каракалпакской поэзии XIX века. №6, 2012, стр. 62-64.

31. Камалов Қ. Қарақалпақ әдебиятында көркем методтың эволюциясы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988.
32. Каримов А. Бердақ шығармаларының текстологиясы хақындағы мәселеге. Бердақ хақында сөз. (Әдебий критикалық мақалалар, арнаўлар). Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988.
33. Камалов С. Каракалпаки в XVIII-XIX веках. Ташкент, 1968.
34. Керўенов Т. Бердақтың «Амангелди» шығармасында аңызлардың қолланыў өзгешеликleri. «Әмиўдәрья», №9, 2008, 124-б.
35. Керўенов Т. Әжинияз хәм Бердақ дәретиўшилигинде мифологиялық сюжетлердиң қолланыў өзгешелиги. //Бердақ дүньясы. Нөкис, «Әмиўдәрья» китапханасы. 2008, 65-68-б.
36. Қурамбаев К. Кеўил кеўилден суў ишер. Нөкис, 1993.
37. Қурбанбаев Б. Бердақ хәм өзбек әдебияты. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1986.
38. Мақсетов Қ. Бердақ хәм миллий ояныў дәўири. «Әмиўдәрья», 1988. №6.
39. Мамедов Низамий. Каракалпакская литература. Учебное пособие. «Kitab aləmi», Баку, 2007.
40. Матекеев С. Өтештиң шайырлық шеберлиги. Оқыў қолланба. Нөкис, 2009.
41. Мәмбетов К. Наўайы хәм карақалпақ әдебияты. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1991.
42. Мәмбетов К. Өзбек хәм карақалпақ әдебий байланыслары. Нөкис, «Қарақалпақстан» 1992.
43. Миллий әдебиятымыздың байтереги. (Әдебий сын мақалалар топламы) Нөкис, «Қарақалпақстан», 1998.
44. Муртазаев А. Бердақтың Ақмақ патша поэмасы. Нөкис, «Қарақалпақстан» 1979.
45. Муртазаев А. Мастерство Бердаха. Автореферат докторская диссертация. Нукус, 1993. стр.19.

46. Муртазаев А. Бердақ шығармаларында заманагөйлік хам шеберлік. Нөкис, 1993.
47. Нурмухаммедов М, Есемуратов Г. Бердақ хақында жаңа мағлыұматлар. «Қызыл Қарақалпақстан», 24-сентябрь, 1954.
48. Нурмухаммедов М. Бердақ – қарақалпақ халқының уллы шайыры. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1979.
49. Өтеұлиев И. Бердақ поэзиясының миллий өзгешеликлері. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1998.
50. Өтеұлиев И. ХІХ әсир қарақалпақ әдебиятының миллий өзіншеликлері, Әжинияз, Бердақ дәретиұшилиги мысалында. Нөкис, «Билим», 2005.
51. Пахратдинов Ә. Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987.
52. Пахратдинов Ә. Бердақ шайыр творчествосының жыйналыұ, басып шығарылыұ хәм изертлениұ тарийхынан. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990.
53. Пахратдинов Ә. Бердақ шайыр хақында хақыйқатлық. Бердақ 170 жаста. // «Еркин Қарақалпақстан». 1997. 13-май. №58
54. Пахратдинов Ә. Бердақ шайыр хақында аңыз хәм әпсаналар. // «Әмиұдәрья», 1997, №9-10, 88-93-б.
55. Пахратдинов Ә. Бердақ шайыр дәретпелері – халқымыздың өткен әсирдеги үлкен жазба естелиги. // «Әмиұдәрья». 1998. №6. 8-12-б.
56. Пирназаров А. Бердақ шығармаларында қолланылған дәретиұшилик усыллар. Нөкис, «Билим», 1988.
57. Сағитов И. Сахра бұлбили. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1974.
58. Сағитов И. Бердақтың творчествосы. Нөкис, 1958.
59. Смамутов Қ. «Айдос бий» поэмасына Бердақтың қатнасы мәселесине. «ӨЗИАҚҚБ хабаршысы», №1, 2010, 91-94-бетлер.
60. Смамутов Қ. Бердақтың шығармаларын текстологиялық изертлеұ мәселесине. «ӨЗИАҚҚБ хабаршысы» №2, 2010, 19-52 бетлер.
61. Тилеұмуратов М. Қарақалпақ поэзиясы - тарийхий дәрек. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1994.

- 62.Тилеўмуратов М. Бердақ шығармаларында тарийхий дәреклер. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1968.
- 63.Турдыбаев Қ. XIX аср қарақалпоқ адабиётида шеърлар. (Жанр хусусиятлари ва тараққиёти тарихи). Номзод. дисс. автореф. Нукус 2003.
- 64.Турдыбаев Қ. Дидактикалық шығармалар – руўхый байлығымыз. Нөкис, «Билим», 2009.
- 65.Утамбетова А. Бердақнинг «Шажара» достонида фольклористик ва реалистик тасвир усулларининг қўлланиш хусусиятлари, Номзодлик дисс. Автореф. Нукус, ҚДУ, 2011.
- 66.Халмуратова М. XIX аср ва XX аср бошидаги қарақалпоқ адабиётида эпик жанрлар эволюцияси. Номзодлик дисс. Автореф. Нукус 2010.
- 67.Ҳамидов Ҳ. Бердақтың жаңа қосықлары «Совет Қарақалпақстаны» 1974, 31-декабрь; Бердақтың «Шежире» шығармасының нұсқалары. «Әмиўдәрья», 1977. №5, 87-63 бб.
- 68.Ҳамидов Х. Рукописное наследие Бердаха. Нукус, «Билим», 1995.
- 69.Ҳамидов Ҳ. Шығыс жазба дәреклери ҳәм XIX әсир қарақалпақ шайырлары. Нөкис, «Билим», 1991.
- 70.Ҳәзирги филология илимининң әҳмийетли мәселелери. (Илимий мақалалар топламы) Нөкис, 2011.
- 71.Худайбергенов К. Мироззрение Бердаха. Нукус, «Қарақалпақстан», 1987.
- 72.Худайбергенов К. Развитие общественно-политической и философской мысли в Каракалпастане. (XIX и начало XX веков). Нукус, «Қарақалпақстан», 1990.
- 73.Якубов М.А. Бердақтың социаллық философиясында азатлық ҳәм ғәрезсизлик идеялары. (Илимий публицистикалық мақалалар), Нөкис, «Әмиўдәрья» китапханасы, 2008, 72-83 бб.
- 74.Якубов М.А. Бердақтың философиялық дүньятанымы ҳаққында. «Бердақ атындағы ҚМУ хабаршысы», 2009, №2, 66-69 бб.